

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης
Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
«Δίκαιο, Τεχνολογία και Οικονομία»
ακαδημαϊκού έτους 2016-2017

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Όλγα-Χαριτωμένη Μιχάλη

(Α.Μ. : 7116Μ102)

«ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΥ»

Επιβλέπων: Αντώνιος Χάνος

Αθήνα, Νοέμβριος 2017

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	3
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	5
ABSTRACT	6
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	7
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ^ο : Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΥ.....	10
Α. ΤΙ ΕΙΝΑΙ Ο ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΣ	10
Β. ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΜΕ ΑΛΛΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ.....	12
Β.1. ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ, ΚΟΣΜΟΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ.....	12
Β.2. ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΣΜΟΣ – ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΣ – ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΣ	16
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 ^ο : ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ	18
Α. Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ	18
Β. Ο «ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΤΙΚΟΣ» ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ DOLF STERNBERGER.....	20
Γ. Η ΣΥΓΚΕΚΡΙΜΕΝΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΑΠΟ ΤΟΝ JÜRGEN HABERMAS. 22	
Δ. ΣΥΝΟΨΗ.....	27
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 ^ο : ΤΡΕΧΟΥΣΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ.....	29
Α. Ο ΔΙΕΥΡΥΜΕΝΟΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ MÜLLER.....	29
Β. Ο ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΣ ΩΣ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ	30
Γ. Η ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΤΟΥ FOSSUM ΝΑ ΑΝΑΔΗΜΙΟΥΡΓΗΣΕΙ ΤΗΝ ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΥ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΓΚΡΙΣΗ	31
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 ^ο : Η ΑΣΚΗΘΕΙΣΑ ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟ ΚΑΙ ΟΙ ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ ΠΟΥ ΕΧΟΥΝ ΔΟΘΕΙ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΥΠΟΣΤΗΡΙΚΤΕΣ ΤΟΥ.....	34
Α. «Ο ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΣ ΤΕΙΝΕΙ ΝΑ ΚΑΤΑΣΤΕΙ ΑΝΕΛΕΥΘΕΡΟΣ».....	35
Β. «ΤΑ ΣΥΜΒΟΛΑ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΔΕΝΟΥΝ ΤΟΥΣ ΠΟΛΙΤΕΣ»	36
Γ. «Η ΘΕΩΡΙΑ ΕΙΝΑΙ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ Ή ΠΟΛΥ ΑΦΗΡΗΜΕΝΗ».....	36
Δ. ΟΙ ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ ΤΟΥ MÜLLER ΣΤΙΣ ΕΠΙΚΡΙΣΕΙΣ	37
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5 ^ο : Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΣΕ ΕΘΝΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ.....	44
Α. ΠΡΟΟΙΜΙΑΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ	44
Β. ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΑ ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΥ	48

Γ. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΣΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟ.....	50
Γ1. Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ «ΤΟ ΠΑΛΙΟ».....	51
Γ2. ΔΗΜΟΣΙΑ ΧΡΗΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ.....	53
Δ. ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΩΣ ΒΑΣΗ ΤΗΣ ΑΦΟΣΙΩΣΗΣ	54
Ε. ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΑ Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ- ΤΟ ΠΕΔΙΟ ΟΠΟΥ ΣΥΝΤΕΛΟΥΝΤΑΙ ΟΙ ΑΛΛΑΓΕΣ	55
Ε1. ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ-ΚΡΑΤΟΥΣ.....	58
Ε2. Η ΥΠΟΧΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ	62
ΣΤ. ΤΟ ΘΕΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΩΣ ΣΥΝΕΚΤΙΚΟΣ ΚΡΙΚΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ	63
Ζ. ΤΑ ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΩΣ ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΤΙΚΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ	66
Η. ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΕΣ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ.....	69
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6 ^ο : ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΑ ΘΕΜΑΤΑ	70
Α. ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ	70
Α1. ΙΣΠΑΝΙΑ.....	70
Α2. ΚΑΝΑΔΑΣ.....	71
Α3. ΕΛΒΕΤΙΑ	72
Α4. ΗΝΩΜΕΝΕΣ ΠΟΛΙΤΕΙΕΣ ΑΜΕΡΙΚΗΣ	73
Β. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ ΤΩΝ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΩΝ.....	76
Β1. Ο ΓΕΝΙΚΟΤΕΡΟΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΣ.....	76
Β2. ΔΕΙΚΤΕΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΚΡΑΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ	79
Β3. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΘΑΓΕΝΕΙΑΣ	80
Β4. ΣΥΝΟΨΗ.....	85
Γ. Ο «ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΣ» ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 120§4 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ	86
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	91
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	94

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στις σύγχρονες κοινωνίες, είναι χαρακτηριστικό ότι η εθνική και πολιτισμική σύνθεσή τους τείνει να γίνει όλο και πιο ανομοιογενής. Στο πλαίσιο αυτό, αυξάνεται όλο και περισσότερο η δυσπιστία ως προς τα παραδοσιακά συνεκτικά της κοινωνίας στοιχεία. Η θεωρία του συνταγματικού πατριωτισμού προτείνεται σαν μια εναλλακτική θεωρία που αποβλέπει στην κοινωνική συνοχή.

Στο πρώτο κεφάλαιο αναπτύσσεται η έννοια του συνταγματικού πατριωτισμού και οι διαφορές του από τις θεωρίες του φιλελεύθερου εθνικισμού και του κοσμοπολιτισμού αφενός και του συνταγματισμού και του πατριωτισμού αφετέρου.

Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στην ιστορική εξέλιξη της θεωρίας και ιδίως στη διαμόρφωσή της από τον Habermas, ενώ στο τρίτο κεφάλαιο αναπτύσσεται η τρέχουσα συζήτηση σε σχέση με το συνταγματικό πατριωτισμό και η εξέλιξή της από τον Müller .

Όπως όλες οι θεωρίες, έτσι και ο συνταγματικός πατριωτισμός έχει υποστεί κριτική η οποία όμως έχουν ήδη βρει τις απαντήσεις τους από τον Müller , όπως αναπτύσσεται στο τέταρτο κεφάλαιο.

Στο πέμπτο κεφάλαιο, γίνεται ειδικότερη ανάλυση του πώς και κυρίως υπό ποιές συνθήκες και με ποιους όρους μπορεί να εφαρμοσθεί η θεωρία σε εθνικό επίπεδο.

Τέλος, στο έκτο κεφάλαιο αναπτύσσονται τα ειδικότερα ζητήματα της εφαρμογής του συνταγματικού πατριωτισμού στην ελληνική κοινωνία, μέσω του άρθρου 120 παρ. 4 του Συντάγματος και της ενσωμάτωσης των μειονοτήτων και παραδείγματα εφαρμογής του σε κάποιες χώρες.

ABSTRACT

In modern societies, it is characteristic that their national and cultural composition tends to become increasingly heterogeneous. Through this background, the mistrust of the elements traditionally used to keep the society coherent is growing. The theory of constitutional patriotism is proposed as an alternative theory that seeks to resolve the issue of social cohesion.

In the first chapter is developed the concept of constitutional patriotism and its differences from the theories of liberal nationalism and cosmopolitanism on the one hand and of constitutionalism and patriotism on the other.

In the second chapter, reference is made to the historical evolution of the theory, and in particular to Habermas' formulation of the theory, while in the third chapter the current debate in relation to constitutional patriotism and its evolution by Müller is being developed.

Like all theories, constitutional patriotism has been criticized, but the criticism has already found its answers by Müller as it is developed in Chapter Four.

In the fifth chapter, there is a specific analysis of how and especially under what conditions and under what conditions can theory be applied at national level.

Finally, in the sixth chapter are developed the specific issues of the implementation of constitutional patriotism in Greek society, through article 120§4 of the Constitution and the incorporation of minorities and examples of its application in some countries.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Είναι αδιαμφισβήτητο ότι οι σημερινές κοινωνίες χαρακτηρίζονται από πολλές, μικρότερες ή μεγαλύτερες, διαφοροποιημένες μεταξύ τους εθνοτικά, κοινωνιολογικά και ιδεολογικά κοινωνικές ομάδες. Οι ομάδες αυτές καλούνται να συνυπάρξουν μέσα στο ίδιο έδαφος του κράτους με τρόπο που να επιτυγχάνεται η κοινωνική συνοχή.

Οι συντελούμενες αλλαγές σε επίπεδο οικονομίας, επικοινωνιών, μεταφορών, τεχνολογίας και εμπορίου στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης, προκαλούν μια εύλογη αμηχανία απέναντι στην παραδοσιακή αντίληψη του πατριωτισμού η οποία δεν μπορεί πια να καλύψει το σύνολο της κοινωνίας. Ταυτόχρονα, η κουλτούρα και οι θεσμοί της ίσης ελευθερίας που εφάρμοσαν οι φιλελεύθερες δυτικές δημοκρατίες, ήδη θεωρούνται αμφίβολης αποτελεσματικότητας.

Αυτή η συντελούμενη «αποεθνικοποίηση» επιδρά, όχι τόσο σε ζητήματα ταυτότητας του έθνους αλλά σε ζητήματα σχετικά με τη σημασία της εθνικής κυριαρχίας, του πολιτικού αυτοκαθορισμού μιας εθνικής κοινότητας απέναντι σε φαινόμενα που ενώ την αφορούν και την επηρεάζουν, δεν μπορεί να τα ελέγξει, λόγω του διεθνούς τους χαρακτήρα.

Ταυτόχρονα δε, τα σύγχρονα κράτη βρίσκονται αντιμέτωπα με πολυπολιτισμικές πιέσεις που θέτουν σε αμφισβήτηση την αίσθηση πολιτισμικής ακεραιότητας μιας πληθυσμιακής πλειοψηφίας.

Η πολυπολιτισμικότητα και η εξατομίκευση, μας αναγκάζουν να εγκαταλείψουμε τη συμβίωση του συντεταγμένου κράτους με το έθνος ως κοινότητα της καταγωγής για να ανανεωθεί σε ένα πιο διευρυμένο επίπεδο η αλληλεγγύη των πολιτών υπό την έννοια ενός ευαίσθητου απέναντι στις διαφορές οικουμενισμού.

Ο συνταγματικός πατριωτισμός, είναι μια σχετικά νέα θεωρία η οποία προτείνεται ως μια εναλλακτική λύση. Ειδικότερα σήμερα, σε μια εποχή που υπάρχει μια διευρυμένη κινητικότητα ανθρώπων οι οποίοι εγκαταλείπουν τα κράτη τους και μετακινούνται σε άλλα για λόγους οικονομικούς, εργασιακούς, κοινωνικούς, ιδεολογικούς κλπ, ο συνταγματικός πατριωτισμός είναι μάλλον μια θεωρία ικανή να αποτελέσει κοινό γνώμονα συνοχής των πολιτών.

Στην παρούσα εργασία, θα γίνει μια προσπάθεια προσέγγισης της θεωρίας του συνταγματικού πατριωτισμού προκειμένου να εξεταστεί σε ποιο βαθμό μπορεί να λειτουργήσει σαν μια θεωρία που θα ήταν δυνατό να απαντήσει στα ζητήματα «ταυτότητας» που προκύπτουν στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες. Στο πλαίσιο αυτό θα διερευνηθεί και το ερώτημα αν αυτός αποτελεί πιο πρόσφορη λύση σε σύγκριση με τις εθνικιστικές θεωρίες και γιατί.

Αρχικά, θα γίνει μια παρουσίαση της έννοιας και μια σύγκρισή της με τις έννοιες αφενός του φιλελευθερισμού και του κοσμοπολιτισμού και αφετέρου του συνταγματισμού και του πατριωτισμού.

Απαραίτητη για την κατανόηση της θεωρίας του συνταγματικού πατριωτισμού είναι μια ανάλυση της ιστορικής εξέλιξης της θεωρίας και ιδίως του πώς αυτή διαμορφώθηκε από τον Habermas, καθώς και της μορφής υπό την οποία έχει διαμορφωθεί η θεωρία σήμερα, κυρίως με την συμβολή του Müller.

Κάθε θεωρία και πόσω μάλλον μια θεωρία που ανατρέπει τη βάση πάνω στην οποία στηρίχθηκε για χρόνια η συνοχή της κοινωνίας, υπόκειται σε κριτική. Αναγκαίο λοιπόν είναι να γίνει μια αναφορά στην κριτική που έχει ασκηθεί στη θεωρία του συνταγματικού πατριωτισμού αλλά και στις απαντήσεις που έχει δώσει ο ίδιος ο Müller στην κριτική αυτή.

Το κρίσιμο βέβαια εν προκειμένω, είναι το ζήτημα του αν αυτή η θεωρία μπορεί να εφαρμοσθεί σε εθνικό επίπεδο και υπό ποιους όρους. Πρέπει συνεπώς να αναπτυχθούν τα ειδικότερα χαρακτηριστικά που θα πρέπει να έχει ο συνταγματικός πατριωτισμός, αλλά και ο ρόλος που θα έχουν τα παραδοσιακά στοιχεία του έθνους και η χρήση της ιστορίας στο νέο αυτό πλαίσιο. Επίσης, σημαντικό είναι να δοθεί ιδιαίτερη βαρύτητα στη θέση των οικουμενικών αρχών στο πλαίσιο του συνταγματικού πατριωτισμού αφού αυτές αποτελούν τον πυρήνα της θεωρίας αυτής.

Σε τελική δε ανάλυση, το ερώτημα που τίθεται είναι το εάν και πώς μπορεί ειδικότερα να εφαρμοσθεί η θεωρία σε εθνικό επίπεδο. Στην Ελλάδα, ο συνταγματικός πατριωτισμός θα μπορούσε να θεμελιωθεί στο υπάρχον Σύνταγμα και δη στο άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος; Πώς μπορούν να ενσωματωθούν οι μειονοτικές ομάδες; Τι μπορούν να μας διδάξουν κάποια παραδείγματα κρατών στα

οποία εφαρμόστηκε ο συνταγματικός πατριωτισμός; Σε όλα αυτά τα ερωτήματα προσπαθεί να απαντήσει η παρούσα εργασία.

Θα πρέπει να επισημανθεί στο σημείο αυτό, ότι σήμερα υπάρχει μια μεγάλη συζήτηση σχετικά με το πώς μπορεί η θεωρία του συνταγματικού πατριωτισμού να εφαρμοσθεί σε υπερεθνικό επίπεδο. Ειδικότερα, ζήτημα τίθεται για το πώς ο συνταγματικός πατριωτισμός μπορεί να συγκεράσει όλα αυτά τα διαφορετικά μεταξύ τους κράτη τα οποία συμβιώνουν στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Ενδιαφέρον βέβαια, παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίο μπορεί να εφαρμοσθεί ο συνταγματικός πατριωτισμός στο ευρύτερο πλαίσιο υπερεθνικών μορφωμάτων όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση που αποτελεί κατεξοχήν πεδίο όπου δρουν πολλά διαφορετικά κράτη με πληθώρα πολιτισμών, παραδόσεων και ιστορικών βιωμάτων τα οποία πρέπει να συνυπάρξουν.

Ωστόσο, ακριβώς επειδή πρόκειται για ένα ζήτημα για το οποίο έχουν διατυπωθεί πολλές διαφορετικές απόψεις και με πολλά επιχειρήματα υπέρ και κατά, θα έχανε τη σημασία του σε μια συνοπτική ανάλυση στο πλαίσιο της παρούσης διπλωματικής, μη έχοντας την έκταση που του αρμόζει.

Συνεπώς η παρούσα εργασία θα περιορισθεί αποκλειστικά στη συζήτηση που γίνεται αναφορικά με τον συνταγματικό πατριωτισμό σε εθνικό επίπεδο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο: Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΥ

Α. ΤΙ ΕΙΝΑΙ Ο ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΣ

Αν και δεν έχει δοθεί ένας συγκεκριμένος ορισμός της έννοιας, ο συνταγματικός πατριωτισμός είναι η ιδέα ότι οι άνθρωποι πρέπει να σχηματίσουν μια πολιτική συσχέτιση περισσότερο με τους κανόνες και τις αξίες ενός πλουραλιστικού φιλελεύθερου και δημοκρατικού συντάγματος απ' ό,τι με μια εθνική κουλτούρα ή μια κοσμοπολιτική κοινωνία.¹ Με πιο απλά λόγια, το συνεκτικό στοιχείο των πολιτών του κράτους δεν θα πρέπει να είναι η πατροπαράδοτη πίστη στις εθνικές παραδόσεις και τα εθνικά σύμβολα αλλά η κοινή πίστη σε συνταγματικές αξίες.

Ο συνταγματικός πατριωτισμός συνδέεται με την μεταεθνικιστική ταυτότητα², και θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι έχει μια παρόμοια βάση με αυτή του εθνικισμού, με τη διαφορά ότι βασίζεται περισσότερο στις αξίες του Συντάγματος παρά σε έναν εθνικό πολιτισμό. Στην ουσία, πρόκειται για μια προσπάθεια επαναπροσδιορισμού της συλλογικής ταυτότητας με έμφαση στην ερμηνεία της ιδιότητας του πολίτη ως έννοια που υπερβαίνει την εθνοπολιτιστική ταυτότητα των ατόμων.

Όπως θα αναλυθεί σε επόμενο κεφάλαιο, οι θεωρητικοί του συνταγματικού πατριωτισμού, πιστεύουν ότι η στήριξη της συλλογικής ταυτότητας στις απορρέουσες από το Σύνταγμα αξίες είναι πιο υπερασπίσιμη σε σύγκριση με τις άλλες μορφές κοινής δέσμευσης, ειδικά στα σύγχρονα κράτη τα οποία είναι πολυγλωσσικά και πολυπολιτισμικά. Για το λόγο αυτό, ο συνταγματικός πατριωτισμός, είναι ιδιαίτερα σημαντικός ιδίως σε «μετα-εθνικά» δημοκρατικά κράτη στα οποία συνυπάρχουν πολλαπλές πολιτιστικές και εθνικές ομάδες.

Ειδικότερα, ο συνταγματικός πατριωτισμός έχει ερμηνευτεί με διάφορους τρόπους, παρέχοντας μια σειρά από θέσεις. Υπό το πρίσμα αυτών των θέσεων, είναι σε μεγάλο βαθμό αμφισβητούμενο το ζήτημα αν ο συνταγματικός πατριωτισμός υποτίθεται ότι

¹ J.W.Müller, "A general theory of constitutional patriotism", International Journal of Constitutional Law, 2007 <https://academic.oup.com/icon/article/6/1/72/669052>

² Ως «μεταεθνικισμός» ορίζεται η τάση των εθνών-κρατών να χάνουν τη σημασία τους λόγω της ένταξής τους σε ένα ευρύτερο παγκοσμιοποιημένο πλαίσιο. Βλ. Αναλυτικά σε J. Habermas, Ο μεταεθνικός αστερισμός. (μτφ. Λ. Αναγνώστου) εκδ. Πόλις.

πρέπει να ερμηνεύεται ως αντικατάσταση της εθνικότητας ή της παραδοσιακής ταυτότητας, ή ως μια κατάσταση που ισορροπεί μεταξύ των δύο, επιτρέποντας τον «παροδικό απολογισμό της ταυτότητας που είναι σύμφωνος με την ποικιλομορφία, την υβριδικότητα και τον πλουραλισμό του σύγχρονου κόσμου μας».³ Υπάρχουν επίσης πολλές απόψεις σχετικά με το αν είναι αναγκαία η προηγούμενη ύπαρξη μιας εθνικής ταυτότητας πριν επιτευχθεί μια ηθική, πολιτική.

Είναι σημαντικό να γίνει κατανοητό ήδη από την αρχή, ότι τα Συντάγματα αναγκαστικά παράγουν μια μορφή οριοθετημένης διαφωνίας ή περιορισμένης ποικιλομορφίας. Αυτό που περιορίζει τη διαφωνία και την ποικιλομορφία είναι η προσήλωση στην αντίληψη ότι οι πολίτες που θεωρούν ο ένας τον άλλο ίσο, πρέπει να βρουν ακριβοδίκαιους τρόπους πολιτικής συνεργασίας τους οποίους να μπορούν να δικαιολογήσουν ο ένας στον άλλο. Οι συνταγματικοί πατριώτες πρέπει να εμμένουν στην αντίληψη αυτή μέσα από τις ακόλουθες δύο εκδοχές του συνταγματικού πατριωτισμού.⁴

Συγκεκριμένα, η «μεστή εκδοχή» του συνταγματικού πατριωτισμού, αποδέχεται την πρόσδεση του συνταγματικού πατριωτισμού σε επιμέρους πολιτικές κοινότητες και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της καθεμίας τα οποία πρέπει να επαναξιολογούνται διαρκώς υπό το φως των οικουμενικών αρχών.

Από την άλλη, υπό την «ισχνή εκδοχή», ο συνταγματικός πατριωτισμός είναι προσδεδεμένος αποκλειστικά και μόνο σε οικουμενικές αρχές και σε μια μετα-συμβατική πολιτική ταυτότητα.

³ Payrow Shabani, Omid A. , “Who’s afraid of constitutional patriotism? The binding source of citizenship in constitutional states”, *Social theory and practice*, vol. 28 No3, (July 2002) σελ. 419-443 http://www.jstor.org/stable/23562054?seq=1#page_scan_tab_contents

⁴ J.W.Müller, ό.π. Συνταγματικός πατριωτισμός σελ. 109

B. ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΜΕ ΑΛΛΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ

Για να γίνει ευχερέστερα κατανοητή η έννοια του συνταγματικού πατριωτισμού, είναι χρήσιμο να τη συγκρίνουμε με άλλες συγγενείς έννοιες.

B.1. ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ, ΚΟΣΜΟΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Όπως όλες οι μορφές εθνικισμού, ο φιλελεύθερος εθνικισμός, βασίζεται στη θεμελιώδη παραδοχή ότι η ανθρωπότητα είναι εκ φύσεως διαιρεμένη σε έθνη που το καθένα τους έχει ξεχωριστή ταυτότητα.

Χαρακτηριστικό του είναι η σύνδεση της ιδέας του έθνους με την πίστη στη λαϊκή κυριαρχία όπως την απέδωσε ο Rousseau. Η μίξη αυτή έθνους και λαϊκής κυριαρχίας προέκυψε από τις καταπιεστικές και αυταρχικές αυτοκρατορίες στην Ευρώπη του 19^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με τον J.S. Mill ο στόχος ήταν η δημιουργία εθνών-κρατών στα οποία τα όρια της κυβέρνησης θα συνέπιπταν με τα όρια της εθνικότητας.

Διακηρύσσει την ισότητα και την αυτοδιάθεση των εθνών με τελικό στόχο τη δημιουργία κυρίαρχων εθνών-κρατών. Ο εθνικισμός υπό την έννοια αυτή δεν είναι μόνο μέσο διεύρυνσης της πολιτικής ελευθερίας, αλλά και μηχανισμός διασφάλισης μιας ειρηνικής και σταθερής παγκόσμιας τάξης. Ο φιλελευθερισμός με το τρόπο αυτό ενστερνίζεται τον οικουμενισμό και αποδέχεται ότι όλα τα άτομα έχουν την ίδια αξία και τα ίδια δικαιώματα, αυτό που σήμερα αποτελεί την ιδέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Επιπλέον, υπό τη θεωρία αυτή, δεν θα πρέπει ποτέ να επιτρέπεται στον εθνικισμό να γίνεται απομονωτιστικός και αποκλειστικός αλλά θα πρέπει να ισορροπείται από μια έμφαση στον κοσμοπολιτισμό.

Ο κοσμοπολιτισμός από την άλλη, είναι η πίστη σε μια παγκόσμια πόλη ή ένα «παγκόσμιο κράτος». Υποδηλώνει την κατάργηση των εθνικών ταυτοτήτων και την εδραίωση μιας κοινής πολιτικής πίστης που θα ενώνει όλα τα ανθρώπινα όντα. Ωστόσο, ο όρος συνήθως χρησιμοποιείται με αναφορά στον πιο μετριοπαθή στόχο της ειρήνης και της αρμονίας μεταξύ των εθνών στη βάση της αμοιβαίας κατανόησης, της ανοχής και, προπάντων, της αλληλεξάρτησης. Τον 19^ο αιώνα οι «φιλελεύθεροι του Μάντσεστερ» Richard Cobden και John Bright υιοθέτησαν τον κοσμοπολιτισμό

για να υποστηρίξουν το ελεύθερο εμπόριο με το επιχείρημα ότι θα παράγαγε τη διεθνή κατανόηση και την οικονομική αλληλεξάρτηση, εξοστρακίζοντας τελικά τον πόλεμο. Το κοσμοπολιτικό ιδεώδες προωθείται επίσης από υπερεθνικά σώματα που έχουν στόχο την ενίσχυση της συνεργασίας μεταξύ των εθνών και όχι την αντικατάσταση του έθνους κράτους.⁵

Φιλελεύθεροι εθνικιστές όπως ο D. Miller ήταν ξεκάθαροι ως προς την ιδέα ότι η εθνική ταυτότητα προηγείται και ακολουθεί οποιαδήποτε πολιτική ιδεολογία. Αντιθέτως στον συνταγματικό πατριωτισμό δεν είναι ξεκάθαρο αν προηγούνται οι οικουμενικές αξίες ή η συγκεκριμένη κρατική πολιτική.⁶

Όμως οι φιλελεύθεροι εθνικιστές, έχουν συχνά κατηγορηθεί για αφέλεια και ρομαντισμό. Θεωρούν τον εθνικισμό ως οικουμενική αρχή αλλά παραβλέπουν το γεγονός ότι σε περίοδο πολέμου, αυτός είναι που μπορεί να πείσει τους ανθρώπους να πολεμήσουν, να σκοτώσουν και να σκοτωθούν για την πατρίδα τους ανεξαρτήτως του αν η θέση του έθνους τους είναι ή όχι δίκαιη.

Επιπλέον, το σφάλμα του εθνικισμού έγκειται στο ότι θεωρεί ότι τα έθνη ζουν σε κατάλληλες και διακριτές γεωγραφικές περιοχές και τα κράτη μπορούν να συσταθούν ώστε να συμπίπτουν με αυτές τις περιοχές, παρορώντας την πραγματικότητα ότι όλα τα κράτη συνίστανται από πλήθος γλωσσικών, θρησκευτικών, εθνοτικών και τοπικών ομάδων.⁷

Από την άλλη πλευρά, το γεγονός ότι ο συνταγματικός πατριωτισμός διαθέτει πλούσιο υπόβαθρο μνήμης, αυτής που συνδέεται με τα λάθη του παρελθόντος αλλά και το ιστορικό υπόβαθρο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, δεν συνεπάγεται ότι μετατρέπεται σε μια απλώς πιο φιλελεύθερη εκδοχή του φιλελεύθερου εθνικισμού.

Φυσικά οι φιλελεύθεροι εθνικιστές προωθούν μια κριτική στάση απέναντι στο παρελθόν, η οποία προσιδιάζει σε εκείνη τη συμπεριφορά που πρότεινε ο Habermas στους Γερμανούς το 1945. Ωστόσο η διαφορά ανάμεσα στις δύο θεωρίες είναι

⁵ Andrew Heywood, «Εισαγωγή στην πολιτική», (μτφ. Γ. Καράμπελας), εκδ. Πόλις, 2006 σελ. 168 και 595

⁶ J.W. Müller, “A general theory on Constitutional Patriotism” International Journal of Constitutional Law, 2007 <https://academic.oup.com/icon/article/6/1/72/669052>

⁷ Βλ. αναλυτικά για τον φιλελεύθερο εθνικισμό με ιστορικά παραδείγματα σε Andrew Heywood, ό.π. σελ. 165-168

μάλλον ηθική⁸. Τούτο δε διότι για τους φιλελεύθερους εθνικιστές, η εθνικότητα έχει μια αναμφισβήτητη ηθική σημασία ενώ, «έθνος είναι αυτό που οι άνθρωποι αισθάνονται ότι είναι».

Από την πλευρά του ο συνταγματικός πατριωτισμός, αποδίδει μόνο μια πραγματιστική και ίσως προσωρινή σημασία στην εθνικότητα. Συμφωνεί με τον φιλελεύθερο εθνικισμό ότι η ύπαρξη κοινοτήτων στις οποίες κάποια άτομα έχουν το προνόμιο να ανήκουν έναντι άλλων, δεν είναι εκ του γεγονότος αυτού αθέμιτη, μάλιστα, αποδέχεται ότι οι κοινότητες αυτές έχουν να μας προσφέρουν «αγαθά που απορρέουν από τον πολιτειακό δεσμό». Όμως για το συνταγματικό πατριωτισμό, αυτά τα αγαθά δεν δημιουργούνται από την εθνικότητα, «το έθνος δεν μπορεί να είναι μια οικογένεια σε μεγέθυνση».

Ο συνταγματικός πατριωτισμός, δεν είναι μια εκδοχή άσπιλου και πολιτικά μη πρακτικού οικουμενισμού αλλά ούτε και μπορεί να ταυτιστεί με κάποιο συγκεκριμένο έθνος .

Από τη θεωρία του συνταγματικού πατριωτισμού, δεν συνάγεται ότι η θέσπιση μιας πολιτείας πρέπει να αποσκοπεί στη συντήρηση μιας πολιτισμικής ταυτότητας, αντιθέτως θεμελιώνεται στην απαίτηση για αποκέντρωση και αμοιβαίο άνοιγμα των υπαρκτών συνταγματικών πολιτισμών.

Επιπλέον, ενθαρρύνει την «οικοδόμηση διεθνικών κανόνων».⁹ Αναγνωρίζοντας την ύπαρξη αυθεντικών διαφορών μεταξύ των συνταγματικών πολιτισμών, δεν υποπίπτει σε μονιστικό κοσμοπολιτισμό, στην εκδοχή δηλαδή εκείνη του κοσμοπολιτισμού που εκλαμβάνει τα πολιτικά σύνορα ως ασήμαντα από ηθική σκοπιά και θεωρεί όλα τα ανθρώπινα όντα ευρισκόμενα στην ίδια ηθικο-πολιτική σχέση μεταξύ τους.

Σε μια πρώτη ανάγνωση, βέβαια, μπορεί ο συνταγματικός πατριωτισμός να θεωρηθεί ότι αποτελεί τροχοπέδη στην οικοδόμηση οικουμενικών δεσμών. Οι συνταγματικοί πατριώτες επιθυμούν να προστατεύσουν το δικό τους Σύνταγμα και δεν θέλουν την εφαρμογή από τον δικαστή αλλοδαπού δικαίου και την εισαγωγή στον συνταγματικό τους πολιτισμό στοιχειωδών στοιχείων άλλων συνταγμάτων. Αυτό μπορεί να

⁸ J.W.Müller, «Συνταγματικός πατριωτισμός» ό.π. , σελ. 92-93

⁹ J.W.Müller, «Συνταγματικός πατριωτισμός», ό.π. σελ 128

οδηγήσει σε ένα είδος ναρκισσισμού ως προς ορισμένες ήσσονος σημασίας συνταγματικές διαφορές μεταξύ των πολιτισμών.

Ωστόσο, η προτεινόμενη από τον Müller εκδοχή του συνταγματικού πατριωτισμού, επιτρέπει την ύπαρξη σημαντικών παραλλαγών στους συνταγματικούς πολιτισμούς, ακόμα και σε ουσιώδη συνταγματικά στοιχεία, αυτό όμως μετά από μια στάθμιση των πολιτικών δυνατοτήτων. Ταυτόχρονα, επιτρέπει μια χωρίς δογματισμούς συζήτηση για τους κανόνες και τις αξίες σε διεθνές επίπεδο, υποστηρίζοντας μάλιστα ότι η δημοκρατία στο πλαίσιο του έθνους-κράτους δεν είναι αυτάρκης.¹⁰

Η νομιμοποίηση της πολιτικής ηθικής είναι πολυεπίπεδη και αποδέχεται την ιδέα ότι οι σχηματισμοί της δίκαιης συμβίωσης είναι περατοί και πεπερασμένοι και επιβάλλονται αυστηρότερες υποχρεώσεις από μια παγκόσμια κοινότητα ανθρώπινων όντων. Στόχος είναι η μεταμόρφωση αυτών των σχημάτων σε όλο και πιο φιλελεύθερες, δίκαιες και συμπεριληπτικές κατευθύνσεις. Ο συνταγματικός πατριωτισμός επιχειρεί να συλλάβει την έννοια της ακριβοδικίας στη μορφή των επιτευχθέντων θεσμών, χωρίς να προϋποθέτει ότι οι θεσμοί μπορούν να επιτευχθούν κανονιστικά και να δικαιολογηθούν άπαξ και δια παντός.

Δεν υποστηρίζει ότι οι άντρες και οι γυναίκες πρέπει να συνενωθούν απ' το μηδέν για να δημιουργήσουν μια πολιτεία θεμελιωμένη σε καθαρές οικουμενιστικές αξίες. Στόχος είναι ο μετασχηματισμός υπαρχόντων δομών και όχι η δημιουργία από το μηδέν. Μετασχηματίζει τις διαθέσεις και τα συναισθήματά μας και δεν εξαρτάται από μια ρεαλιστική αποκαθαρμένη πολιτική που βασίζεται απόλυτα στο βουλευτικό στοιχείο. Προτείνει μια διαφορετική ηθική ψυχολογία από τον πολιτικό εθνικισμό και κάθε εθνικισμό.

Οι φιλελεύθεροι εθνικιστές για να συναγάγουν την ύπαρξη ενός εννοιολογικού δεσμού μεταξύ εθνικισμού και κράτους πρόνοιας, έπρεπε να υποστηρίξουν ότι η αλληλεγγύη είναι εντονότερη μεταξύ εκείνων που αισθάνονται ότι είναι παρόμοιοι από μια σημαντική σκοπιά. Για αυτούς, υπάρχουν κάποιες ενδείξεις ότι οι εθνικά ομοιογενείς κοινωνίες μπορεί να διατηρούν υψηλότερα επίπεδα αναδιανομής. Η αναγνώριση κάποιου ως μέλους ενός έθνους από τους ομοεθνείς του υποτίθεται ότι

¹⁰ J.W. Müller, "A general theory of constitutional patriotism" International Journal of Constitutional Law, 2007, <https://academic.oup.com/icon/article/6/1/72/669052>

οδηγεί σε ορισμένες υποχρεώσεις. Η «εθνική αλληλεγγύη» είναι μια μορφή αλληλεγγύης η οποία είναι ιδιαίτερα ευάλωτη σε αλλαγές μεγάλης κλίμακας που μπορεί να επέλθουν στον πολιτικό πολιτισμό μιας χώρας και στη συλλογική ηθική αυτό-κατανόηση των πολιτών. Οι θυσίες που κάνουμε για τους άλλους στο πλαίσιο ενός κοινού εθνικού πολιτισμού, δεν αποτελούν καν θυσίες. Αντίθετα, το έθνος προσφέρει μια ευρύτερη έννοια του εαυτού ώστε οι θυσίες να είναι πράξεις αλτρουισμού.

Για να έχει αποτέλεσμα η προνοιακή παροχή απαιτούνται ορισμένες διαβεβαιώσεις ότι εκείνοι που την παρέχουν και εκείνοι που τη δικαιούνται συμμορφώνονται με τους νόμους. Η εμπιστοσύνη υπάρχει μόνο εάν και εφ' όσον οι πολίτες εικάζουν ότι και οι άλλοι είναι όμοιοί τους ειδικά ως προς το χαρακτηριστικό της προθυμίας να δείξουν αλληλεγγύη προς τους ομοεθνείς τους.

Η συναισθηματική δύναμη της θυσίας, γίνεται αντιληπτή αν αντιληφθούμε το έθνος όχι μεμονωμένα αλλά σε σχέση με τη λειτουργία που επιτελεί στο πεδίο της μάχης. Μια οιονεί θρησκευτική υπερβατική αφαίρεση που συνδέει παρελθόν, παρόν και μέλλον ή σε ένα μικρόκοσμο μια συμπαγή ομάδα από οικογένεια και φίλους που καλείται κάποιος να υπερασπισθεί. Και αυτό είναι πολύ διαφορετικό από την προθυμία των πολιτών να πληρώνουν φόρους για άγνωστους συμπολίτες τους.

Ο συνταγματικός πατριωτισμός μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι μια μίξη του φιλελεύθερου εθνικισμού και του κοσμοπολιτισμού. Ωστόσο, όπου ο φιλελεύθερος εθνικισμός και ο κοσμοπολιτισμός υπολείπονται, ο συνταγματικός πατριωτισμός *«θεωρεί τον πολιτικό δεσμό με έναν τρόπο που είναι πιο βάσιμος κοινωνιολογικά και οδηγεί σε πιο φιλελεύθερες πολιτικές εκβάσεις»*. Ομοίως, είναι μια θεωρία *«προσανατολισμένη τόσο προς τη σταθερότητα όσο και για την ενδυνάμωση των πολιτών»*.

B.2. ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΣΜΟΣ – ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΣ – ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΣ

Ο συνταγματισμός είναι η θεωρία της περιορισμένης κυβέρνησης ως αποτέλεσμα της ύπαρξης συντάγματος και του κατακερματισμού της εξουσίας.¹¹ Ο συνταγματισμός υφίσταται όταν οι κυβερνητικοί θεσμοί και οι πολιτικές διαδικασίες περιορίζονται

¹¹ A. Heywood οπ σελ. 599 και 413

ενεργά από συνταγματικές διατάξεις. Υπό την ευρύτερη έννοια, συνταγματισμός είναι ένα σύνολο πολιτικών αξιών και αντιλήψεων που εκφράζουν την επιθυμία προστασίας της ελευθερίας μέσω της εγκαθίδρυσης εσωτερικών και εξωτερικών ελέγχων της κυβερνητικής εξουσίας. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι πρόκειται για ένα είδος φιλελευθερισμού που εκφράζεται κυρίως με τη μορφή της υποστήριξης των συνταγματικών διατάξεων οι οποίες επιτυγχάνουν αυτό το στόχο όπως είναι το κωδικοποιημένο σύνταγμα, ο χάρτης θεμελιωδών δικαιωμάτων, η διάκριση των εξουσιών, η αποκέντρωση ή ομοσπονδιοποίηση.

Ο πατριωτισμός από την άλλη, είναι κυριολεκτικά η αγάπη για την πατρίδα, η ψυχολογική πρόσδεση του ατόμου με το έθνος ή τη χώρα του.¹² Προερχόμενος ετυμολογικά από τη λατινική λέξη patria και αρχικά την αρχαία ελληνική πατήρ, υποδηλώνει το αίσθημα αγάπης προς την πατρίδα. Συχνά ο όρος ταυτίζεται με τον εθνικισμό. Η διαφορά τους είναι ότι ενώ ο εθνικισμός έχει το χαρακτήρα δόγματος και περικλείει την πίστη ότι το έθνος είναι τρόπον τινά η κεντρική αρχή της πολιτικής οργάνωσης, ο πατριωτισμός παρέχει τη συναισθηματική βάση για την πεποίθηση αυτή. Δεν υπάρχει εθνικιστής που να μην είναι πατριώτης, δεν ισχύει όμως το αντίθετο, δηλαδή, δεν είναι όλοι οι πατριώτες εθνικιστές.¹³

Ακριβώς στη βάση του γεγονότος ότι δεν θεωρούν όλοι οι πατριώτες που αγαπούν το έθνος τους ότι μπορούν μέσω αυτού του συναισθήματος να διατυπώσουν πολιτικά αιτήματα, αφήνεται ελεύθερο έδαφος για τον συνταγματικό πατριωτισμό.

Ο τελευταίος, συνδυάζοντας ουσιαστικά τις άλλες δύο θεωρίες, προτείνει τις συνταγματικές αρχές και τα πανανθρώπινα δικαιώματα ως μέσα επιδίωξης αιτημάτων σε πολιτικό επίπεδο αλλά και ως κοινό στοιχείο συνοχής όλων των πολιτών ανεξαρτήτως της αγάπης τους για μια συγκεκριμένη χώρα.

¹² A. Heywood, οπ. σελ. 597

¹³ A. Heywood, οπ. σελ. 170

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο: ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ

Α. Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ

Ο συνταγματικός πατριωτισμός ως διακριτή θεωρία διαμορφώθηκε στη μετά-πολεμική Δυτική Γερμανία, «ένα «μισό έθνος» με την αίσθηση της βαθιά συμβιβασμένης εθνικότητας εξαιτίας του ναζιστικού παρελθόντος». ¹⁴ Στο πλαίσιο αυτό, ο συνταγματικός πατριωτισμός ήταν ένα προστατευτικό και κρατικοκεντρικό μέσο αντιμετώπισης της μνήμης του Ολοκαυτώματος και του милитарισμού του Τρίτου Ράιχ .

Αρχικά, ο φιλελεύθερος φιλόσοφος Karl Jaspers, στο έργο του «Το ζήτημα της Γερμανικής ενοχής» ¹⁵, υποστήριξε την ιδέα της αντιμετώπισης της γερμανικής πολιτικής ενοχής μετά τον πόλεμο με «συλλογική ευθύνη».

Ειδικότερα, διέκρινε μεταξύ εγκληματικής, ηθικής, πολιτικής και μεταφυσικής ενοχής. Η «μεταφυσική ενοχή» αφορά μια ρήξη σε ένα βαθύ επίπεδο αλληλεγγύης που υφίσταται μεταξύ όλων των ανθρώπων. Στο πλαίσιο αυτό υφίσταται μια «συλλογική ευθύνη» και όχι μια «συλλογική ενοχή» η οποία διατυπώθηκε εναντίον της Γερμανίας. Ταυτόχρονα δε, αυτή η έννοια συνδέεται και με το ζήτημα της Γερμανικής ενότητας υπό την έννοια ότι μόνο αν οι Γερμανοί επωμίζονταν την συλλογική ευθύνη, θα μπορούσε να επιτευχθεί μια δημοκρατική πολιτική ταυτότητα και η κατάλληλη κοινωνική συνοχή. Περαιτέρω δε, ακόμα και ένα αρνητικό παρελθόν θα μπορούσε να αποτελέσει πηγή κοινωνικής συνοχής, μάλιστα θεωρούσε ότι στην περίπτωση της Γερμανίας αυτό ήταν αναγκαίο.

Ουσιαστικά ο Jaspers, συνέδεσε ρητά την ιδέα ενασχόλησης με το παρελθόν, με ένα νέο είδος κοσμοπολιτισμού στο οποίο η προοπτική μιας μνήμης που είναι διαρκώς υπό αμφισβήτηση είναι αδιαχώριστη από την ιδέα μιας πανανθρώπινης ιδιότητας του πολίτη. Αποκήρυξε τον εθνικισμό που είχε κληρονομήσει από το δάσκαλό του Max Weber και υποστήριξε ότι αν και η ηθική ενοχή είναι ξεκάθαρα υποκειμενική, ο μόνος τρόπος να αντιμετωπιστεί η γερμανική ενοχή συνολικά ήταν μέσω της

¹⁴ J.W. Müller, “On the Origins of Constitutional Patriotism”, Contemporary Political Theory, 2006, (σελ. 278-296) at <https://www.princeton.edu/~jmueller/CPT-CP-Origins-JWMueller.pdf>

¹⁵ K. Jaspers, “The Question of German Guilt”, (1946) σε J.W. Müller «Συνταγματικός Πατριωτισμός», ό.π., σελ. 55, υποσημ, 4

ελεύθερης δημόσιας επικοινωνίας και μιας «αλληλεγγύης που βασίζεται στην αγωνιώδη προσπάθεια υπέρβασης της ατομικότητας και κατανόησης του άλλου μέσω της αγάπης».

Ο Jaspers, όπως και άλλοι πολιτικοί και νομικοί στοχαστές της εποχής του, στοιχειωμένος από την αποτυχία της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, διερευνούσε το ζήτημα εάν η πολιτική σταθερότητα μπορούσε να επιτευχθεί μέσω μιας συγκεκριμένης πολιτικής ταυτότητας ή ακόμα και μιας ηθικής συλλογικής ταυτότητας.

Καθοριστική υπήρξε η απόφαση Lüth (1958)¹⁶ στην οποία το Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο απεφάνθη ότι οι «αντικειμενικές αρχές» που περικλείονται στα Θεμελιώδη Δικαιώματα διαποτίζουν την έννομη τάξη στο σύνολό της. Υπό την έννοια αυτή, τα δικαιώματα εκτός από υποκειμενικές αξιώσεις, οι οποίες εγγυώνται το σεβασμό μιας σφαίρας δραστηριότητας του ατόμου έναντι του κράτους, αποτελούν ταυτόχρονα και αντικειμενικούς κανόνες της έννομης τάξης, κανόνες δηλαδή που διασφαλίζουν αντικειμενικές συνθήκες άσκησης δικαιωμάτων επιτρέποντας μια ιεραρχική αξιολόγηση των επιμέρους μορφών άσκησης των δικαιωμάτων ανάλογα με το εάν μπορούν να θεωρηθούν ως περικλειόμενες ή όχι στο αντικειμενικό νόημα του συνταγματικού κανόνα.

Ο Rudolf Smend, ένας από τους σημαντικότερους αντιπάλους του νομικού θετικισμού, υποστήριξε ότι οι νομικοί θα έπρεπε να χρησιμοποιήσουν ένα μίγμα νομικής θεωρίας και κοινωνιολογίας για να καταστήσουν την πολιτική ενσωμάτωση, μια πραγματικά δυναμική διαδικασία, αυτό δηλαδή που ονομάστηκε «θεωρία της ενσωμάτωσης».¹⁷

Συγκεκριμένα, διέκρινε μεταξύ των ακόλουθων παραγόντων:

1. Προσωπικοί παράγοντες: οι οποίοι συνδέονται με την προσωπικότητα του φορέα ενός θεσμού.
2. Λειτουργικοί παράγοντες: οι οποίοι περιλαμβάνουν θεσμούς όπως το Κοινοβούλιο

¹⁶ Βλ. ολόκληρη την απόφαση σε <http://www.greeklaws.com/pubs/uploads/2516.pdf> σελ. 2-6

¹⁷ J.W.Müller «Συνταγματικός πατριωτισμός» ό.π. Σελ. 59 υποσημ.8

3. Αντικειμενικοί παράγοντες: οι οποίοι αφορούν τους θεμελιώδεις νόμους και ελευθερίες, στο βαθμό ιδίως που ενσωματώνουν κοινές πολιτικές αξίες/ αρχές.

Βέβαια στα «δημοκρατικά σύμβολα» τα οποία θα οδηγούσαν στη «δημοκρατική ενσωμάτωση» περιλαμβάνονταν και η σημαία, ο εθνικός ύμνος και η επικράτεια του κράτους. Όμως καίριο σημείο ήταν η εμπιστοσύνη του κοινωνικού συνόλου για το πολιτικό σύστημα.

Παρόλο που ήταν φίλα προσκείμενος προς τον Μουσολίνι, μετά τον πόλεμο, αυτός και πολυάριθμοι οπαδοί του υποστήριξαν ότι το Σύνταγμα ήταν το κέντρο της πολιτικής τάξης και η σημαντικότερη λειτουργία του για την επίτευξη της «ενσωμάτωσης» ήταν ότι περιέκλειε μια τάξη αξιών, η οποία προερχόταν από τον πολιτικό πολιτισμό και τις παραδόσεις μιας συγκεκριμένης κοινωνίας.¹⁸

B. Ο «ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΤΙΚΟΣ» ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ DOLF STERNBERGER

Ο Dolf Sternberger, πολιτικός επιστήμονας, ήταν ο πρώτος ο οποίος αντλώντας στοιχεία από τον Αριστοτέλη και την Hannah Arendt, συνηγόρησε ρητά υπέρ του συνταγματικού πατριωτισμού ως προστατευτικό μέσο το οποίο θα μπορούσε να εξασφαλίσει πολιτική σταθερότητα για να διατηρήσει την ειρήνη στη Γερμανία μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Έτσι, δίνοντας έμφαση στην άμυνα και την προστασία του κράτους, ο Sternberger συνέδεσε τον συνταγματικό πατριωτισμό με την έννοια της μαχητικής δημοκρατίας.¹⁹

Με αφορμή την τριακοστή επέτειο της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας, το 1959 διερεύνησε το «πατριωτικό συναίσθημα στο συνταγματικό κράτος», το 1960 διαμόρφωσε την έννοια της Staatsfreundschaft (φιλία προς το κράτος), ενώ το 1970 εμφανίστηκε για πρώτη φορά η λέξη Verfassungspatriotismus. Αυτή η «φιλία προς το κράτος», θα μπορούσε να οδηγήσει τους πολίτες στην ταύτισή τους με το

¹⁸ J.W. Müller «Συνταγματικός πατριωτισμός», ό.π. σελ. 61

¹⁹ J.W. Müller, “On the Origins of Constitutional Patriotism”, Contemporary Political Theory, 2006, (278-296), ό.π.

δημοκρατικό κράτος και κυρίως θα μπορούσε να αποτελέσει πηγή έμπνευσης για την υπεράσπιση έναντι των εχθρών.

Επρόκειτο για μια επιστροφή στον προ-εθνικό πατριωτισμό. Παρέμενε ωστόσο δέσμιος στις οικείες παραδόσεις του Γερμανικού κρατισμού, μη μπορώντας να υπερβεί τις συμβατικές έννοιες του έθνους-κράτους. Επικεντρώθηκε δηλαδή περισσότερο στο κράτος και δη στο κράτος δικαίου και λιγότερο στις πολιτικές ελευθερίες ή τα κοινωνικά δικαιώματα. Γι' αυτόν ο συνταγματικός πατριωτισμός ήταν περισσότερο μια μορφή «πολιτειακής συνείδησης». Έφτασε δε στο σημείο να καλεί τους «φίλους του Συντάγματος» να μάχονται έναντι των εχθρών με αποτέλεσμα να συνδεθεί ο συνταγματικός πατριωτισμός με αυτό που ονομάστηκε από τον Karl Loewenstein το 1938 «μαχόμενη δημοκρατία». Άλλως ειπείν, χρησιμοποιήθηκε σαν μια ενδιάμεση στάση ανάμεσα στην Δεξιά και την Αριστερά, σαν μια μορφή «αντι-απολυταρχισμού».

Αυτός ο «προστατευτικός συνταγματικός πατριωτισμός» εμπεριείχε ένα χαμηλό επίπεδο πολιτικής ανοχής και ισχυρά στοιχεία διαπαιδαγώγησης. Ήταν μια Αριστοτελικής σύλληψης πολιτική φιλία, μέσω της οποίας οι πολίτες θα μπορούσαν να εγείρουν αξιώσεις ο ένας έναντι του άλλου αλλά και το κράτος έναντι των πολιτών. Ήταν μια μάλλον κάθετη μορφή δεσμών αφού οι πολίτες έδειχναν ενδιαφέρον για συγκεκριμένους ιδιαίτερους δεσμούς ταυτίζοντας τα συμφέροντά τους για ειρηνική συμβίωση και υπό προστασία ελευθερία τους με τα αντίστοιχα των θεσμών αυτών.²⁰ Επομένως, ο πατριωτισμός βασιζόταν σε ένα πολιτικό επίτευγμα και μια σχέση αντιπαλότητας με τους αληθινούς ή υποτιθέμενους εχθρούς της δημοκρατίας, σε τελική ανάλυση η πίστη οφειλόταν στους πολιτικούς και δικαιοκούς θεσμούς επειδή ενσωμάτωναν μια συνταγματική παράδοση.²¹

Σημαντικό είναι ότι η σύλληψη αυτή του συνταγματικού πατριωτισμού δεν απέκλειε την εθνική αλληλεγγύη με τους πολίτες της Ανατολικής Γερμανίας οι οποίοι νομικά θεωρούνταν μέλη του γερμανικού λαού.²² Επομένως, εξ' αρχής επρόκειτο για μια έννοια «αποεδαφικοποιημένη», υπό την έννοια ότι ήταν ανοιχτή σε άλλους ανθρώπους που ζούσαν εκτός της επικράτειας στην οποία ζούσαν οι συνταγματικοί

²⁰ Harry G. Frankfurt, "Necessity, Volition and Love", Cambridge: Cambridge University Press 1999 σελ. 155-180 σε J.W.Müller «Συνταγματικός πατριωτισμός» ό.π.

²¹ Βλ. J.W. Müller «Συνταγματικός πατριωτισμός», ό.π. σελ. 67

²² Κ. Μαυριά, Αντ. Παντελή «Συνταγματικά Κείμενα Ελληνικά και Ξένα», β' εκδ., Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1990, σελ. 642

πατριώτες και οι οποίοι μπορούσαν αν επιθυμούσαν να συμμετάσχουν στο πατριωτικό συναίσθημα.

Όμως οι υπέρμαχοί του υπό αυτή την έννοια τον προσδιόριζαν σιωπηρά στη βάση ενός ιστορικού, ακόμα και εθνολογικού πλαισίου.

Γ. Η ΣΥΓΚΕΚΡΙΜΕΝΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΑΠΟ ΤΟΝ JÜRGEN HABERMAS

Ο Habermas ήταν εκείνος ο οποίος διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη, τη συγκεκριμενοποίηση και τη διάδοση της ιδέας του συνταγματικού πατριωτισμού στις αγγλόφωνες χώρες. Όπως και ο Sternberger, ο Habermas θεώρησε τον συνταγματικό πατριωτισμό ως συνειδητή ενίσχυση των πολιτικών αρχών, όμως, «ενώ ο πατριωτισμός του Sternberger είχε επικεντρωθεί σε δημοκρατικούς θεσμούς για τους οποίους αξίζει οι πολίτες να αμυνθούν, ο Habermas επικεντρώθηκε στη δημόσια σφαίρα ως χώρο δημόσιας λογικής μεταξύ των πολιτών».²³

Παρουσίασε τη δική του εκδοχή για το συνταγματικό πατριωτισμό κατά τη διάρκεια της αποκαλούμενης «διαμάχης των ιστορικών» το 1986.²⁴ Σε ιστοριογραφικό επίπεδο το διακύβευμα ήταν το αν ο Εθνικοσοσιαλισμός και το Ολοκαύτωμα υπήρξαν μοναδικά φαινόμενα και ιδίως κατά πόσο μπορούσαν να συγκριθούν με το Σταλινισμό και τα Γκουλάγκ. Σε πολιτικό επίπεδο, το ζητούμενο ήταν η γερμανική «συλλογική ταυτότητα». Στο πλαίσιο αυτό ο Habermas αντέταξε στην απλή εθνική υπερηφάνεια τον συνταγματικό πατριωτισμό, με το επιχείρημα ότι ήταν η μοναδική επιτρεπτή μορφή πολιτικής δέσμευσης για τους Δυτικο-Γερμανούς. Συμφώνησε με τον Sternberger απεικονίζοντας το συνταγματικό πατριωτισμό ως μια συνειδητή επιβεβαίωση πολιτικών αρχών, πλην όμως διαφώνησε με την επιστροφή σε ένα προ-εθνικό και προ-νεωτερικό πατριωτισμό.

²³ Jan-Werner Müller, On the Origins of Constitutional Patriotism, Contemporary Political Theory, 2006, (278-296) <https://www.princeton.edu/~jmueller/CPT-CP-Origins-JWMueller.pdf>

²⁴ Charles S. Maier, "The Unmasterable Past: History, Holocaust, and German National Identity" Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1988, Richard J. Evans, "In Hitler's Shadow: West German Historians and the Attempt to Escape from the Nazi Past", London: I.B. Tauris, 1989 σε J.W. Müller «Συνταγματικός πατριωτισμός».

Ο συνταγματικός πατριωτισμός δηλαδή, ήταν η πρόταση του Habermas για την ενοποίηση των πολιτών της Δυτικής Γερμανίας. Για αυτόν η λύση δεν βρισκόταν στην εξομάλυνση των «εξαιρετικών ιστορικών γεγονότων» (την άνοδο του ναζισμού και τα γεγονότα του Ολοκαυτώματος).²⁵ Επειδή ανησυχούσε για την προσπάθεια διαμόρφωσης της γερμανικής ταυτότητας μέσω της επιστροφής στην παραδοσιακή εθνική υπερηφάνεια, υποστήριξε ότι οι Γερμανοί «απομακρύνθηκαν από την έννοια των εθνικά ομοιογενών εθνικών κρατών».²⁶

Οι βασικές αρχές που οδήγησαν τον Habermas στην διατύπωση της θεωρίας του είναι το συζητητικό πνεύμα απέναντι σε νέα ρεύματα και δεδομένα, διατηρώντας όμως την πίστη στον οικουμενισμό των βασικών αξιών.²⁷ Τη βάση του στοχασμού του, αποτέλεσαν τα επιμέρους θέματα πηγάζοντα από ιστορικά γεγονότα τα οποία κυριάρχησαν στη γερμανική δημόσια σφαίρα. Ειδικότερα, οδηγήθηκε από την ανάγκη να δημιουργηθούν νέες φόρμες που θα αποκαταστήσουν την χαμένη ισορροπία ενός κόσμου στον οποίο κυριαρχεί το χάος και ο οποίος διαφέρει σαφώς από όσα γνωρίζαμε μέχρι πρότινος. Η συλλογιστική του ξεκινά από την αναζήτηση των ερωτημάτων στις περιστάσεις υπό τις οποίες συγκροτήθηκαν οι ιδέες για το έθνος από τους Γερμανούς ρομαντικούς. Στους Γερμανούς λογίους του 19^{ου} αιώνα που θεωρούσαν ότι οι καταβολές της γλώσσας, του δικαίου και του πολιτισμού βρίσκονται σε μια αυθόρμητη εθνική φύση και ένα πηγαίο λαϊκό πνεύμα, ο Habermas απάντησε ότι αυτή η θεώρηση μπορεί αφενός να δημιουργήσει πνεύμα αλληλεγγύης αλλά οδήγησε και σε καταστρεπτικούς αποκλεισμούς.

Ο Habermas πίστευε ότι μια εθνικιστική συλλογική ταυτότητα δεν ήταν πλέον εφικτή σε έναν παγκοσμιοποιημένο σύγχρονο κόσμο και περιφρονούσε την εθνική συνοχή ως μέρος του εθνικισμού του 19^{ου} αιώνα η οποία δεν ταίριαζε σε μια νέα εποχή διεθνούς μετανάστευσης.²⁸

Ειδικότερα, υποστήριξε ότι πλέον είναι προβληματική η αναφορά σε οιονεί «ιερά» αντικείμενα, συμπεριλαμβανομένης της patria. Στο σύγχρονο «απομαγευμένο»

²⁵ L. Payero, "Theoretical Misconstructions Used to Support Spanish National Unit: the introduction of Constitutional Patriotism in Spain". <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/e36e1c0f-ac92-4910-b79a-3bda190e260f.pdf>

²⁶ J.W.Müller, K.Sceppele, "Constitutional Patriotism: An introduction." <https://academic.oup.com/icon/article/6/1/67/669061/Constitutional-patriotism-An-introduction1>

²⁷ J. Habermas «Ο Μεταεθνικός Αστερισμός», ό.π.

²⁸ J. Habermas, "A Berlin republic: writings on Germany". Lincoln: University of Nebraska Press, 1997, p. xvi, σε J. W. Müller «Συνταγματικός πατριωτισμός», ό.π.

κόσμο, τα άτομα αναπτύσσουν «μετα-συμβατικές ταυτότητες» και κατ' επέκταση στο επίπεδο της κοινωνίας, η ενάσκηση του εξαναγκασμού στους πολίτες δεν μπορεί πλέον να δικαιολογείται βάσει κάποιων ιερών ή οιονεί ιερών πηγών νοηματοδότησης και η λαϊκή κυριαρχία καθίσταται η μόνη πηγή νομιμοποίησης. Η δημοκρατία από τη μεριά της, επιβάλλει την κατοχύρωση δικαιωμάτων και ελευθεριών οι οποίες εμπεριέχουν έναν πυρήνα οικουμενικότητας και η πραγμάτωση των οποίων απαιτεί την ύπαρξη μιας συγκεκριμένης πολιτικής συγκρότησης, δηλαδή de facto απαιτείται η ύπαρξη ενός έθνους-κράτους. Με αυτό το συλλογισμό οδηγούμαστε στη μετα-παραδοσιακή κοινωνία, στην οποία η ιδιοπροσωπία κάθε πολιτικής κοινότητας δεν αποκαθαίρεται πλήρως, η θρησκεία, η παράδοση, οι οικογενειακές αξίες και άλλες μορφές συμβατικής ηθικής δεν παραγκωνίζονται αλλά επανερμηνεύονται και βρίσκουν πεδίο έκφρασης ως βασικά πολιτικά δικαιώματα και συνταγματικοί κανόνες.²⁹ Οι πολίτες και η κοινωνία πρέπει, υπό την θεωρία αυτή, να αναστοχαστούν τις παραδόσεις και τις αξίες και να τις επαναξιολογήσουν εντάσσοντάς τες σε ένα πλαίσιο οικουμενικών αρχών και αξιών.

Βέβαια, η ιδέα ενός, με όρους πολιτικής φιλοσοφίας, «αποψιλωμένου εαυτού», δεν μπορεί ποτέ να βρει εφαρμογή στην περίπτωση της κοινωνίας. Δεν μπορεί ποτέ μια κοινωνία να απαλλαγεί από το σύνολο της παράδοσής της.³⁰

Εκείνο που έχει σημασία, είναι ότι υφίσταται ένα είδος κριτικής και ιδιαίτερα ενσυνείδητης αλληλεπίδρασης, μεταξύ των πραγματικά υπάρχουσών παραδόσεων και θεσμών. Δίνεται δηλαδή έμφαση στον αναστοχασμό και όχι στο «τέλος», με την αριστοτελική έννοια του όρου, των διαδικασιών. Στόχος είναι η «κριτική αποστασιοποίηση» από τις αυτονόητες κληροδοτημένες πεποιθήσεις.

Βασική διαφοροποίηση σε σύγκριση με τον συνταγματικό πατριωτισμό του Sternberger, είναι ότι εκείνος είχε στόχο την προστασία της πολιτείας, ενώ ο Habermas στοχεύει στον κανονιστικό καθαρισμό του δημόσιου επιχειρήματος. Αυτό που ενδιαφέρει εν προκειμένω είναι η δημοκρατική ποιότητα του πολιτικού πολιτισμού.³¹ Προσέθεσε έτσι ένα ισχυρό στοιχείο οικουμενισμού στην αρχική σύλληψη περί συνταγματικού πατριωτισμού. Η παραδοσιακά γερμανική αντίληψη

²⁹ J. Habermas, «Ο Μεταεθνικός Αστερισμός», ό.π.

³⁰ C. Larmore, «The Morals of Modernity», Cambridge: Cambridge University Press, 1996 σε J. Müller «Συνταγματικός πατριωτισμός», ό.π. σελ. 74

³¹ J. W. Müller «Συνταγματικός πατριωτισμός» ό.π. σελ. 75 με εκεί παραδείγματα

περί κράτους, ως ουσιοκρατικής ή μεταφυσικής οντότητας η οποία βρίσκεται πάνω και πέρα από την κοινωνία, αντικαταστάθηκε από το Rechtsstaat (το συνταγματικό κράτος υπό το δίκαιο), αφενός, και το Sozialstaat (το κράτος πρόνοιας), αφετέρου. Τα παραδοσιακά σημεία αναφοράς του κράτους, δηλαδή η επικράτεια, η οργάνωση και το μονοπώλιο της νομιμοποιημένης βίας εκτοπίστηκαν από μια έμφαση στη διαδικασία της επικοινωνίας. Η διαδικασία αυτή βασίστηκε τυπικά στα δικαιώματα που διασφαλίζονται στο Σύνταγμα και υλικά στην ασφάλεια που παρέχει το κράτος πρόνοιας.³²

Ωστόσο, ήδη από εκείνη την εποχή, διατυπώθηκαν κριτικές οι οποίες αμφέβαλαν για το αν η εν λόγω θεωρία μπορούσε να συνδέσει την έννοια της δέσμευσης με μια συγκεκριμένη πολιτική συγκρότηση, άλλως ειπείν, εάν ο συνταγματικός πατριωτισμός μπορεί να θεμελιώσει μια ξεχωριστή ταυτότητα. Τούτο δε διότι, *«κάτι που προϋπάρχει των συνταγματικών αρχών καθορίζει το ποιος εμπίπτει στο πεδίο ρύθμισής τους»*.³³

Η απάντηση δόθηκε ήδη από τον ίδιο τον Habermas:³⁴ *«ο πατριωτισμός μας δεν μπορεί να αποσιωπήσει το γεγονός ότι στη Γερμανία η δημοκρατία έχει ριζώσει στα κίνητρα και τις καρδιές των πολιτών, τουλάχιστον της νεότερης γενιάς μετά το Άουσβιτς και υπό μια έννοια μέσω του σοκ της ηθικής καταστροφής»*. Περαιτέρω δε, υποστήριξε ότι *«η επικράτηση του φασισμού διαμορφώνει τη συγκεκριμένη ιστορική προοπτική μέσω της οποίας μια μετα-εθνική ταυτότητα που εστιάζει στις οικουμενιστικές αρχές του κράτους δικαίου και της δημοκρατίας μπορεί να οδηγήσει στην κατανόηση του εαυτού της.»* Έχοντας δηλαδή ως γνώμονα την ηθική καταστροφή που προκάλεσε το Τρίτο Ράιχ, αντιτάχθηκε στην συμβατική ηθική υπό την έννοια της υπακοής στις εθνικές παραδόσεις, με το επιχείρημα ότι αυτές δεν απέτρεψαν την καταστροφή. Για τον Habermas *«Η παράδοση σημαίνει, άλλωστε, ότι συνεχίζουμε αδιατάρακτα κάτι το οποίο άλλοι ξεκίνησαν και παρουσίασαν σαν να μην προκαλεί πρόβλημα....Εγώ πιστεύω ότι αυτή η βάση εμπιστοσύνης καταστράφηκε από τους θαλάμους αερίων.»* Επομένως, η νέα ταυτότητα έπρεπε να είναι μετα-παραδοσιακή ή καλύτερα, μετα-παραδοσιοκρατική.

³² Βλ. και Ciaran Cronin, “Democracy and Collective Identity: In Defense of Constitutional Patriotism”, *European Journal of Philosophy* vol.11, (2003), σελ. 1-28 και συγκεκριμένα σελ. 9.

³³ Pablo de Greiff, “Habermas on Nationalism and Cosmopolitanism” *Ratio Juris* vol.15 (2002), σελ. 418-438 και συγκεκριμένα 431

³⁴ J. Müller «Συνταγματικός πατριωτισμός» ό.π. σελ. 78

Επομένως δόθηκε ιδιαίτερη σημασία στην ελεύθερη δημόσια επικοινωνία όπως και στον Jaspers, και συγκεκριμένα στη δημόσια αμφισβήτηση του παρελθόντος. Οι στοχασμοί οι οποίοι εγείρουν αμφιβολίες σχετικά με τις σταθερές μέσω των οποίων αντιλαμβανόμαστε το παρελθόν, θα μπορούσαν αν συμβάλλουν στην ανακάλυψη μιας κομβικής πολιτικής ηθικής. Η μνήμη μπορεί να αποτελέσει τη βάση για μια δημοκρατική συνειδητοποίηση.³⁵ Αυτή δε η συνειδητοποίηση δεν έχει να κάνει με την υπερηφάνεια του Sternberger, ούτε με ένα απλό αίσθημα του «ανήκειν». Η ταυτότητα δεν είναι ένας στατικός όρος, αλλά αντιθέτως, είναι μια συνεχής προσπάθεια «αυτό-εξέτασης» των πολιτών. Πολύ περισσότερο είναι μια διαδικασία. Οι αναμνήσεις, αντί να θεωρούνται μονολιθικές και να χρησιμοποιούνται προς υπεράσπιση του εθνικισμού, μπορούν στο πλαίσιο της δημόσιας σφαίρας να αμφισβητηθούν και να αντικρουστούν μέσω του διαλόγου.

Το πιο σημαντικό όμως επιχείρημα, είναι ότι η ίδια η δημοκρατία αφορά την επανεξέταση περιστατικών συλλογικής ευθύνης, στο πλαίσιο της οποίας οι πολίτες εξετάζουν την ιστορική διαδρομή των κυβερνήσεων. Εν τέλει, η εξέταση του παρελθόντος, είναι έργο της δικαστικής εξουσίας και όχι της νομοθετικής εξουσίας ή της εκτελεστικής.

Μάλιστα, το γερμανικό δίκαιο αναγνωρίζει ότι η πολιτισμική επιρροή αποτελεί μια ελαφρυντική περίπτωση της ενοχής. Το ανώτατο ακυρωτικό δικαστήριο της Γερμανίας έχει πλούσια νομολογία σχετικά με το πρόβλημα της ενοχής των ατόμων που έχουν κοινωνικοποιηθεί σε διαφορετικό από τους γερμανούς πολιτισμικό περιβάλλον, στο πλαίσιο του οποίου ο κώδικας της αποδεκτής κοινωνικής συμπεριφοράς βασίζεται σε αξίες ριζικά διαφορετικές από αυτές που καθορίζουν τον κώδικα συμπεριφοράς των γερμανών, π.χ. τα εγκλήματα τιμής που διαπράττονται από μουσουλμάνους. Κατά τον Habermas³⁶ «Η ζωή μας συνδέεται όχι τυχαία αλλά εγγενώς με το βίκοσμο εντός του οποίου κατέστη εφικτό το Άουσβιτς. Η μορφή ζωής μας συνδέεται με την αντίστοιχη των γονιών και των παππούδων μας μέσω ενός πλέγματος οικογενειακών, τοπικών, πολιτικών και πνευματικών παραδόσεων που είναι δύσκολο να αποσυμπλέξουμε δηλαδή μέσω ενός ιστορικού περιβάλλοντος το οποίο μας έκανε αυτό που είμαστε [ως σύνολο] και αυτούς που είμαστε σήμερα. Κανείς μας δεν

³⁵ J. Habermas, "Historical Consciousness and Post-Traditional Identity: The Federal Republic's Orientation to the West", *The New Conservatism: Cultural Criticism and the Historian's Debate* επιμ και μτφ Shierry Nicholsen (Cambridge, Mass.: MIT press, 1989), p.249-267.

³⁶ J.W.Müller Συνταγματικός πατριωτισμός Σελ.85

μπορεί να αποδράσει από το εν λόγω περιβάλλον, διότι οι ταυτότητές μας, τόσο ως ατόμων, όσο και ως Γερμανών, είναι άρρηκτα συνυφασμένες με αυτό.»³⁷

Σκοπός του συνταγματικού πατριωτισμού του Habermas, δεν ήταν τόσο η προστασία, όσο ο εξαγνισμός της δημόσιας σφαίρας και η προαγωγή των ηθικών αξιών του οικουμενισμού.³⁸ Έφερε στο προσκήνιο ένα σύνθετο πλέγμα συναισθημάτων: οριοθετημένη ενοχή, αιδώς, υπερηφάνεια για τα δημοκρατικά επιτεύγματα της μεταπολεμικής περιόδου,³⁹ θυμό και αγανάκτηση για το παρελθόν και τις αποτυχίες συμμόρφωσης με τους συνταγματικούς κανόνες του παρόντος.

Επομένως, υπό την αρχική του εκδοχή ο συνταγματικός πατριωτισμός διέπλαθε την αλληλεγγύη αλλά μέσω της κοινής αμφισβήτησης του παρελθόντος και της προαγωγής κανόνων επιδεικτικών καθολικεύσεως. Πλην όμως, έδειχνε να απευθύνεται στους Γερμανούς πολίτες και τη γερμανική κοινωνία όπου η θεωρία αυτή είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία του νόμου του 1985 για το «ψέμα του Άουσβιτς».⁴⁰

Δ. ΣΥΝΟΨΗ

Συνοψίζοντας, ο «προστατευτικός» πατριωτισμός του Sternberger συνδέθηκε με την έννοια της μαχόμενης δημοκρατίας ενώ, ο «εξαγνιστικός» πατριωτισμός του Habermas εθεωρείτο ότι εδράζεται σε συγκεκριμένες, δημοσίου χαρακτήρα, αναμνήσεις των πολιτών και στην αμφισβήτησή τους. Ο βαθμός βέβαια στον οποίο πράγματι οι πολίτες αισθάνονται διαφορετικά με το παρελθόν τους και ο βαθμός στον οποίο η δημοκρατική μαχητικότητα διαμορφώνεται, αποτελούν ζητήματα ανοιχτά από εμπειρική άποψη και εξαρτώνται από συγκυρίες.

³⁷ J. Habermas, “New Conservatism”, σελ. 233

³⁸ J. Habermas, “Constitutional Democracy: A paradoxical union of contradictory principles?”, Political Theory vol. 29 (2001), σελ. 766-781
http://my.ilstu.edu/~jkshapi/Habermas_ConstitutionalDemocracy.pdf

³⁹ Βλ. J.W.Müller «Συνταγματικός πατριωτισμός», όπ. σελ. 86 υποσ.42

⁴⁰ Βλ. J.W.Müller «Συνταγματικός πατριωτισμός», όπ. Σελ 88-89

Επομένως, κατά την επισήμανση του Ciaran Cronin⁴¹, δεν πρόκειται τόσο για μια μετα-εθνική όσο για μια μετα-εθνοκρατική θεωρία. Ο χαρακτήρας που υποδύεται το έθνος, δεν εξαλείφεται τελείως αλλά απλώς δεν έχει τον πρώτο ρόλο.

⁴¹ J.W.Müller, “A general theory of constitutional patriotism” ,International Journal of Constitutional Law, 2007, <https://academic.oup.com/icon/article/6/1/72/669052>

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο: ΤΡΕΧΟΥΣΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Ο συνταγματικός πατριωτισμός εξακολουθεί να είναι μια ευρέως συζητούμενη θεωρία, την οποία διάφοροι θεωρητικοί υποστηρίζουν επεκτείνοντας ταυτόχρονα το περιεχόμενό της. Ο Jan-Werner Müller ακολουθεί τα βήματα του Habermas, αλλά προσπαθεί να διευρύνει τον συνταγματικό πατριωτισμό εντάσσοντάς τον σε ένα πλαίσιο που να μπορεί να εφαρμοστεί παγκοσμίως. Ο Calhoun προσφέρει ένα ανταγωνιστικό πλαίσιο στον συνταγματικό πατριωτισμό του Müller, στο οποίο τονίζει τη σύνδεσή του με τον κοσμοπολιτισμό. Ο Fossum τέλος, εξετάζει τις διαφορές μεταξύ των δύο αντιλήψεων.

Α. Ο ΔΙΕΥΡΥΜΕΝΟΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ MÜLLER

Ο Jan-Werner Müller είναι ένας από τους κορυφαίους θεωρητικούς εκπροσώπους του συνταγματικού πατριωτισμού. Βασιζόμενος στους προκατόχους του, ο Müller υποστηρίζει τον συνταγματικό πατριωτισμό ως μια επιλογή ενοποίησης, ένα συνδετικό στοιχείο των ατόμων της κοινωνίας, το οποίο είναι ιδιαίτερα χρήσιμο και αναγκαίο ειδικά σε ποικιλόμορφες, φιλελεύθερες δημοκρατίες όπως συναντώνται στις σύγχρονες κοινωνίες.⁴²

Οι ιδέες του επικεντρώνονται στην πολιτική δέσμευση, τη δημοκρατική νομιμότητα και την ιδιότητα του πολίτη σε ένα πλαίσιο που απορρίπτει τον εθνικισμό και είναι ιδιαίτερα λειτουργικό στα πολυπολιτισμικά κράτη, καθώς και σε υπερεθνικούς σχηματισμούς, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση.⁴³

Ο Müller, έχοντας μελετήσει σε βάθος τους γεννήτορες της θεωρίας, παρέχει με τις πολυάριθμες μελέτες του, μερικές από τις μοναδικές εκτεταμένες αναλύσεις σχετικά με τις αρχικές θεωρίες των Sternberger και Habermas βοηθώντας με τον τρόπο αυτό την ανάπτυξη και βελτίωση της προσβασιμότητας της ιδέας του συνταγματικού πατριωτισμού στον αγγλόφωνο κόσμο.

⁴² J.W. Müller «Συνταγματικός Πατριωτισμός» όπ

⁴³ Ειδικότερα για την εφαρμογή του συνταγματικού πατριωτισμού στην Ευρωπαϊκή Ένωση βλ. J.W. Müller «Συνταγματικός Πατριωτισμός» όπ 163επ

Αυτό που τον χαρακτηρίζει και τον καθιστά ιδιαίτερα γνωστό στα πλαίσια της τρέχουσας συζήτησης για τον συνταγματικό πατριωτισμό είναι «η απελευθέρωσή του από την ειδική αντίληψη του Habermas και την έναρξη μιας πιο γενικής συζήτησης για τον συνταγματικό πατριωτισμό», ώστε να μπορεί να εφαρμοστεί παγκοσμίως.⁴⁴

Επιπλέον, ο Müller είναι εκείνος που έχει στοιχειοθετήσει με τον καλύτερο τρόπο τον συνταγματικό πατριωτισμό και προσφέρει μερικές από τις μοναδικές σύγχρονες και εκτεταμένες απαντήσεις στην κριτική που έχει ασκηθεί έναντι της θεωρίας αυτής.⁴⁵

Οι ιδέες του Müller, τοποθετούν τον συνταγματικό πατριωτισμό σε ένα ευρύτερο πλαίσιο και έχουν επεκτείνει τα όρια της θεωρίας, προσφέροντας έτσι τη δυνατότητα να τύχει εφαρμογής και σε μέρη εκτός της Γερμανίας⁴⁶, στην κοινωνία της οποίας δομήθηκε η θεωρία αυτή, και της Ευρωπαϊκής Ένωσης όπου υπάρχει μεγάλη συζήτηση για το αν και πώς μπορεί να εφαρμοστεί.

Τα επιχειρήματα του Müller για τον συνταγματικό πατριωτισμό βασίζονται στην ιδέα ότι η πολιτική θεωρία πρέπει να παρέχει στους πολίτες τα εργαλεία για να επανεξετάσουν τις κοινότητες τους ή να ενοποιήσουν τα χαρακτηριστικά τους. Υποστηρίζει δηλαδή, ότι ενώ ο συνταγματικός πατριωτισμός διαφέρει από τον φιλελεύθερο εθνικισμό και τον κοσμοπολιτισμό, τα καλύτερα ηθικά χαρακτηριστικά αυτών των θεωριών μπορούν να συνδυαστούν για να σχηματίσουν ένα εύλογο και ελκυστικό στυλ πολιτικής υποταγής.

B. Ο ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΣ ΩΣ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Ο Craig Calhoun θεωρεί το συνταγματικό πατριωτισμό ως σταθεροποίηση ενός γενικότερου κοσμοπολιτισμού.⁴⁷ Παρατηρεί ότι η δημοκρατία αποτελείται περισσότερο από την πολιτική κουλτούρα, γεγονός που υποδηλώνει ότι η δημοκρατία

⁴⁴ J.W.Müller K.L. Scheppele, “Constitutional patriotism: An introduction” International Journal of constitutional law., volume 6, issue 1, 2008, σελ. 67-71 σε <https://academic.oup.com/icon/article/6/1/67/669061>

⁴⁵ J.W. Müller “Three objections to constitutional patriotism” ό.π. <http://www.princeton.edu/~jmueller/Constellations-CP-Three%20Objections-JWMueller-May2006.pdf>

⁴⁶ J.W.Müller K.L. Scheppele, “Constitutional patriotism: An introduction

⁴⁷ Calhoun Graig “Nations matter: culture, history, and the cosmopolitan dream”, London: Routledge, 2007

έχει πολύ περισσότερες εξωτερικές παραμέτρους δεδομένης της δράσης του κράτους σε ένα διεθνή χώρο, παρά εσωτερικές.

Κατά την άποψή του, ο Habermas αναγνωρίζει το γεγονός αυτό, πλην όμως αμφισβητεί το αν υπάρχει ή όχι λειτουργικό ισοδύναμο για τη συνένωση του έθνους των πολιτών με το έθνος κράτος.⁴⁸

Ειδικότερα, ο Calhoun ισχυρίζεται ότι ο Habermas υποθέτει λανθασμένα την άποψη ότι ο εθνικός εθνικισμός και ο εθνικισμός είναι εναλλάξιμοι.⁴⁹ Για τον Calhoun ο συνταγματικός πατριωτισμός είναι ένα κοινό σχέδιο το οποίο μοιράζονται μεταξύ τους όλοι οι πολίτες και διαμορφώνεται ανάλογα με τον δημόσιο λόγο και τον πολιτισμό ενός κράτους.

Συνεπώς, αυτό που προτείνει είναι μια αναθεώρηση της θεωρίας του συνταγματικού πατριωτισμού. Ειδικότερα, υποστηρίζει ότι η έννοια του συντάγματος ως νομικού πλαισίου στο οποίο βασίζεται η θεωρία, θα πρέπει να συμπληρωθεί από την έννοια του «*συντάγματος ως δημιουργία συγκεκριμένων κοινωνικών σχέσεων*» δηλαδή των δεσμών αμοιβαίας δέσμευσης που σφυρηλατούνται σε κοινές δράσεις, θεσμούς και κοινούς τρόπους πρακτικής δράσης.⁵⁰

Γ. Η ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΤΟΥ FOSSUM ΝΑ ΑΝΑΔΗΜΙΟΥΡΓΗΣΕΙ ΤΗΝ ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΥ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΓΚΡΙΣΗ

Ο John Erik Fossum, επεξεργαζόμενος τον ορισμό και τις ιδέες του Habermas, υποστηρίζει ότι δύο αντιτιθέμενες ιδέες, ο ιδιωτισμός και ο οικουμενισμός, ενυπάρχουν στον συνταγματικό πατριωτισμό και επηρεάζουν την «υπακοή» (αυτό δηλαδή που κάνει τους πολίτες να θεωρούν τους εαυτούς τους δεσμευμένους από τους κανόνες της πολιτείας).⁵¹

⁴⁸ J. Habermas, "Inclusion of the other", Cambridge Mass:MIT press, 1998

⁴⁹ Calhoun Graig, "Imagining solidarity Cosmopolitanism, constitutional patriotism and the public sphere", 2002

⁵⁰ Calhoun Graig, ό.π.

⁵¹ J.E. Fossum "On the prospects for a viable constitutional patriotism in complex multinational entities: Canada and the european union compared"

Η έλξη αυτών των δύο εννοιών, του ιδιωτισμού και του κοσμοπολιτισμού, ορίζεται από τον Fossom ως «πάχος» (“thickness”). Οι εκδοχές του συνταγματικού πατριωτισμού όπως αποδίδονται από τους θεωρητικούς, όπως ο Sternberger, ο Habermas, ο Müller και ο Calhoun, έχουν η καθεμία το δικό της «πάχος».

Για να μετρήσει το «πάχος» της υπακοής σε μια συγκεκριμένη εκδοχή του συνταγματικού πατριωτισμού, ο Fossom εξετάζει τρεις παράγοντες: την «έξοδο», τη «φωνή» και την «αφοσίωση». Η «έξοδος» αξιολογείται ως προς το πόσο εύκολο είναι για ένα άτομο να εισέλθει ή να βγει από τη ομάδα και συνεπώς δίνει έντονη σημασία στην ποικιλομορφία. Ο Fossom πιστεύει ότι είναι κρίσιμο να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στο στοιχείο της «εξόδου» καθώς και στην ιστορική μνήμη του κάθε έθνους, προκειμένου να κατανοηθεί το «πάχος» της υποστηριζόμενης εκάστοτε εκδοχής. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η ιστορική μνήμη συμβάλλει στην ενοποίηση των κοινοτήτων και στη διατήρηση της αίσθησης «ταυτότητας» των πολιτών της.

Για παράδειγμα, στον εθνικισμό, η «έξοδος» αγνοείται επειδή αυτή η κοινή ιστορία και / ή ίδια η εθνικότητα είναι αυτή που δεσμεύει τους ανθρώπους και τους ενώνει. Στον συνταγματικό πατριωτισμό αντιθέτως, υπάρχει κάποιο περιθώριο «εξόδου» το πόσο εξαρτάται από την υποστηριζόμενη κάθε φορά εκδοχή του συνταγματικού πατριωτισμού.

Η «φωνή», ορίζεται ως η σχέση κάθε πολίτη με τη θεωρία του συνταγματικού πατριωτισμού και η αντίληψή του για αυτή.

Τέλος, η «αφοσίωση» ορίζεται ως η υπακοή στην κουλτούρα και το σύνταγμα του κράτους.

Με βάση τα ανωτέρω, σύμφωνα με τον Fossom μπορούμε να διακρίνουμε δύο εκδοχές του συνταγματικού πατριωτισμού.

Στην πρώτη εκδοχή, η «έξοδος» έχει τη μεγαλύτερη βαρύτητα. Συγκεκριμένα, υπάρχει μια μέτρια «κοσμοπολίτικη ανοικτότητα» για τα άτομα και τα επιχειρήματα. Η «έξοδος» είναι δυνατή μόνο από την επικοινωνιακή κοινότητα, ενώ δεν είναι διαθέσιμη σε εδαφικές οντότητες.

Δεύτερη σε σημασία είναι η «φωνή». Υπάρχουν δικαιώματα τα οποία διασφαλίζουν την ιδιωτική αυτονομία, ο διάλογος στοχεύει στην επίτευξη συμφωνίας σχετικά με κοινές πραγματικές, εθνικές και ηθικές αρχές με σκοπό την δημιουργία αλληλεγγύης και αίσθησης του ανήκειν σε μια κοινότητα.

Τέλος, ως προς την «αφοσίωση», υπάρχει θετική στάση απέναντι στους συνταγματικούς κανόνες οι οποίοι έχουν ενσωματωθεί πολιτιστικά και θετική τοποθέτηση απέναντι στην πολιτεία.

Στην δεύτερη εκδοχή του συνταγματικού πατριωτισμού, δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στην «αφοσίωση» η οποία έγκειται σε μια μορφή απόλυτης συμφιλίωσης με οποιαδήποτε μορφή πολιτικής υπακοής και στην συστηματική ένταξή της μέσω της κριτικής.

Ως προς την «έξοδο», υπάρχει υψηλό επίπεδο «κοσμοπολιτικής ανοικτότητας» για άτομα και επιχειρήματα, ενώ δίνεται η δυνατότητα αποχώρησης κάποιων υποκοινοτήτων από την πολιτεία με τον όρο της συμφωνίας βέβαια με τους κανόνες της δημοκρατίας.

Τέλος η «φωνή» περιλαμβάνει, και στην εκδοχή αυτή, δικαιώματα που εξασφαλίζουν την ιδιωτική αυτονομία. Όμως ο διάλογος στοχεύει στο να ευρεθούν λειτουργικές συμφωνίες και στην εγκαθίδρυση της εμπιστοσύνης στις διαδικασίες και τα δικαιώματα (αυτό που αποκαλεί «αρνητική φωνή»).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο : Η ΑΣΚΗΘΕΙΣΑ ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟ ΚΑΙ ΟΙ ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ ΠΟΥ ΕΧΟΥΝ ΔΟΘΕΙ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΥΠΟΣΤΗΡΙΚΤΕΣ ΤΟΥ

Ήδη από τα πρώτα χρόνια εμφάνισης του συνταγματικού πατριωτισμού στην Δυτική Γερμανία, αυτός βρέθηκε αντιμέτωπος με πολύ επιφανείς επικριτές. Η κριτική επικεντρώθηκε κυρίως στο ότι η αναγκαιότητα για μια εθνική ταυτότητα που βασίζεται σε ορθή βάση, δεν μπορεί να ικανοποιηθεί από το συνταγματικό πατριωτισμό.⁵²

Ειδικότερα, οι ιστορικοί Hagen Schulze και Hans-Peter Schwarz υποστήριζαν ότι *«μια καθαρά ακαδημαϊκή έννοια όπως είναι ο συνταγματικός πατριωτισμός, οδηγεί σε μια συναισθηματική αποστασιοποίηση από το έθνος, αφήνοντάς το έρμαιο σε ακόμη πιο ολέθριες πολιτικές δυνάμεις»*.

Παράλληλα, η έμφαση που δίνει ο συνταγματικός πατριωτισμός στο Σύνταγμα και όχι στο κράτος, επικρίθηκε υπό το επιχείρημα ότι τα Συντάγματα δεν μπορούν να υπάρξουν χωρίς κράτος και δεν αποτελούν φορείς κυριαρχίας. Οι κρατιστές στοχαστές δε, προσήψαν στον συνταγματικό πατριωτισμό ότι οι οικουμενιστικές αξίες του Συντάγματος δεν είναι αρκετές για να εξασφαλίσουν την κοινωνική συνοχή.⁵³

Κατά τον συγγραφέα Martin Walser, ο συνταγματικός πατριωτισμός *«εξυφαίνει σκεπάσματα παρηγοριάς πάνω στο χάσμα της διχόνοιας»*. Άλλωστε, το 1990 πριν η ένωση της Γερμανίας, ο Habermas ζήτησε δημοψήφισμα ώστε όλοι να ασπαστούν το συνταγματικό πατριωτισμό, άλλοι ζήτησαν μια συνταγματική συνθήκη, όμως τελικά η Ανατολική Γερμανία ενσωματώθηκε στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία δυνάμει μιας ήδη υπάρχουσας ρήτρας στον Βασικό Νόμο της Δυτικής Γερμανίας. Ειδικότερα, σύμφωνα με το προοίμιο του Βασικού Νόμου της Δυτικής Γερμανίας, *«Ο Γερμανικός Λαός εξακολουθεί να έχει το καθήκον να ολοκληρώσει, με πλήρη αυτοδιάθεση, την ενότητα και την ελευθερία της Γερμανίας»*.⁵⁴ Ως εκ τούτου, στο Σύνταγμα δεν έγιναν μείζονες αναθεωρήσεις προκειμένου να ολοκληρωθεί η ένωση, αν και είχε συσταθεί

⁵² J. Müller «Συνταγματικός πατριωτισμός», ό.π. σελ. 94

⁵³ J. Müller, ό.π

⁵⁴ Κ. Μαυριά, Α. Παντελή, «Συνταγματικά κείμενα ελληνικά και ξένα» ό.π.

επιτροπή επιφορτισμένη με το σκοπό αυτό. Έτσι, η τεχνητή κατασκευή του συνταγματικού πατριωτισμού τότε απερρίφθη.⁵⁵

Α. «Ο ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΣ ΤΕΙΝΕΙ ΝΑ ΚΑΤΑΣΤΕΙ ΑΝΕΛΕΥΘΕΡΟΣ»

Δύο πιο σημαντικές αντιρρήσεις κατά του συνταγματικού πατριωτισμού συγκλίνουν στο επιχείρημα ότι ο συνταγματικός πατριωτισμός αναγκαστικά τείνει να καταστεί ανελεύθερος. Ειδικότερα, οι αντιρρήσεις αυτές έγκεινται στο ότι ο συνταγματικός πατριωτισμός, ενδεχομένως δεν μπορεί να αποφύγει τις κανονιστικές και πρακτικές παγίδες που τείνουν να τον συσχετίσουν με τον εθνικισμό.⁵⁶

Η πρώτη αντίρρηση υποστηρίζει ότι ο συνταγματικός πατριωτισμός δεν είναι τίποτα άλλο από μια μορφή κρατικογενούς εθνικισμού και συνεπώς τείνει να αναπαράγει τα προβλήματα του εθνικισμού. Ο Joseph Weiler υποστηρίζει ότι το να είναι κάποιος καλός οπαδός του συνταγματικού πατριωτισμού, ταυτίζεται με το να είναι καλός οπαδός του εθνικισμού, αφού σε τελική ανάλυση αυτό που υποκρύπτεται πίσω από τις αξίες είναι η ισχύς.⁵⁷ Δεν έχει δηλαδή ιδιαίτερη σημασία το αν το ενωτικό στοιχείο είναι το έθνος ή το Σύνταγμα, αφού και στις δύο περιπτώσεις καταλήγουμε σε ένα παιχνίδι διεκδίκησης της πρωτοκαθεδρίας.

Η δεύτερη αντίρρηση έγκειται στο ότι ο συνταγματικός πατριωτισμός δεν είναι υποείδος του εθνικισμού, αλλά μια πολιτειακή θρησκεία. Αυτό μπορεί να μεταφρασθεί ως μια μορφή αυτολατρείας ή σε μια λιγότερο ακραία εκδοχή, σαν μια ιδεολογία που προσκαλεί τους πολίτες να λατρεύουν το Σύνταγμά τους και τους πολιτικούς μύθους ωσάν να ήταν υπερβατικά αντικείμενα. Υπό την εκδοχή αυτή, η πίστη στις αρχές του Συντάγματος θεοποιείται και τοποθετείται πάνω όχι μόνο από τις εθνοτικές, αλλά και από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις.

Και οι δύο αντιρρήσεις συγκλίνουν πάντως στο επιχείρημα ότι οι ταυτότητες πάντα αποκλείουν και αναγκαστικά απαιτούν την ύπαρξη ενός υπερβατικού «Άλλου» και

⁵⁵ J. Müller «Συνταγματικός πατριωτισμός» ό.π.

⁵⁶ J. Müller «Συνταγματικός πατριωτισμός», σελ. 136

⁵⁷ J.H.H. Weiler, “Federalism Without Constitutionalism: Europe’s Sonderweg” σελ. 64 σε J. Müller «Συνταγματικός πατριωτισμός» ό.π.

συνεπώς οι πολιτικές αξίες μπορούν να αποτελούν πραγματικούς δείκτες της ταυτότητας μιας ομάδας και αναγκαστικά επιφέρουν αποκλεισμούς όπως συμβαίνει και με την αφοσίωση σε σύμβολα του έθνους.⁵⁸

B. «ΤΑ ΣΥΜΒΟΛΑ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΔΕΝΟΥΝ ΤΟΥΣ ΠΟΛΙΤΕΣ»

Επίσης ο αντίλογος προς τον συνταγματικό πατριωτισμό, μπορεί να εδράζεται στην κάπως πρωτόγονη ιδέα ότι η εθνική ταυτότητα είναι διαχρονικά ενιαία και ακέραιη και το πολιτισμικό υπόβαθρο του σύγχρονου κράτους ταυτίζεται με τις αντιλήψεις μιας πλειοψηφίας για το πραγματικά ή το φαντασιακά συγκροτημένο παρελθόν της και ότι η προστασία του έθνους έχει άμεση προτεραιότητα έναντι των θεμελιωδών συνταγματικών αρχών ή δικαιωμάτων.

Οι επικριτές ισχυρίστηκαν συγκεκριμένα ότι η πίστη στις δημοκρατικές αξίες είναι πολύ αδύναμη για να μπορέσει να διατηρήσει έναν βαθύ δεσμό για την ενοποίηση ενός κράτους. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι λείπει ένα βασικό χαρακτηριστικό της ατομικής ταυτότητας το οποίο είναι σημαντικό στις σύγχρονες κοινωνίες, δηλαδή η εθνικότητα, η οποία με τη σειρά της παρέχει την εθνική ταυτότητα, την αίσθηση του ανήκειν σε ένα ορισμένο έθνος. Πιστεύουν δε, ότι η εθνική ταυτότητα είναι η βάση πάνω στην οποία μπορεί να επιτευχθεί η πολιτική ηθική.⁵⁹

Βέβαια, η απάντηση σε αυτό το επιχείρημα, είναι ότι αμφισβητείται εάν το έθνος πρέπει να είναι υπεύθυνο για την ενότητα ενός κράτους.

Γ. «Η ΘΕΩΡΙΑ ΕΙΝΑΙ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ Ή ΠΟΛΥ ΑΦΗΡΗΜΕΝΗ»

Κάποιοι κριτικοί υποστήριξαν επίσης ότι η θεωρία επικεντρώνεται πάρα πολύ σε μια «εγχώρια γερμανική ατζέντα» ή, με άλλα λόγια, είναι «πολύ συγκεκριμένα

⁵⁸ Dora Kostakopoulou, “Thick, Thin and Thinner Patriotisms Is this All there is?” σε J. Müller «Συνταγματικός πατριωτισμός», ό.π.

⁵⁹ David Miller, “On Nationality”, Oxford, Clarendon press, 1995

γερμανική». ⁶⁰ Ουσιαστικά, υποστηρίχθηκε ότι οι αρχές της θεωρίας του συνταγματικού πατριωτισμού ισχύουν μόνο στο αρχικό πλαίσιο σύλληψής της, δηλαδή στη μεταπολεμική Δυτική Γερμανία.

Η αλήθεια είναι ότι η αρχική θεωρία του Habermas, βασίστηκε στην εγχώρια γερμανική ατζέντα και στην έννοια της δημόσιας σφαίρας του Habermas, η οποία όμως μπορεί να εφαρμοστεί και σε άλλες, μη ειδικές περιπτώσεις.

Ωστόσο, το παράδοξο είναι ότι ενώ υποστηρίζεται ότι ο συνταγματικός πατριωτισμός είναι πολύ «Γερμανός», επικρίνεται ταυτόχρονα από την άλλη, σχεδόν αντίθετη κατεύθυνση. Δηλαδή, οι πολιτικοί θεωρητικοί θεωρούν τον συνταγματικό πατριωτισμό υπερβολικά αφηρημένο.⁶¹ Υποστηρίζεται ειδικότερα, ότι η ιδέα δεν έχει εξειδίκευση σε παγκόσμια κλίμακα και δεν έχει μελετηθεί αρκετά ώστε να εφαρμοστεί στις πραγματικές περιπτώσεις. Αυτό συμπίπτει με τις παραδοχές του Müller ότι «υπήρξαν σχετικά λίγες προσπάθειες για να οριστεί σαφώς η έννοια» και «υπήρξε σημαντική διαφωνία ως προς το αν είναι μια πολιτική αξία από μόνη της ή ένα μέσο για την εξασφάλιση άλλων αξιών».⁶²

Δ. ΟΙ ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ ΤΟΥ MÜLLER ΣΤΙΣ ΕΠΙΚΡΙΣΕΙΣ

Προς υπεράσπιση του συνταγματικού πατριωτισμού, έναντι των ως άνω επικρίσεων, ο Müller απάντησε συζητώντας τους τρόπους με τους οποίους αισθάνεται ότι ο συνταγματικός πατριωτισμός έχει παρερμηνευθεί.

Η απάντηση του Müller στην κριτική, είναι ότι ο συνταγματικός πατριωτισμός δεν είναι ο ίδιος μια μορφή ταυτότητας, αλλά ένα μέσο αντίστασης στην ομοιομορφία της ταυτότητας.⁶³ Στόχος του συνταγματικού πατριωτισμού είναι η δυνατότητα μιας κριτικής των υπάρχοντων κοινών στοιχείων των πολιτών η οποία γίνεται στο όνομα των οικουμενιστικών κανόνων και των κοινών αξιών. Άλλωστε, το κλείσιμο του

⁶⁰ Maurizio Viroli, "For Love of Country: An essay on patriotism and nationalism". Oxford: Clarendon Press.,1995 σελ. 172–175.

⁶¹ Payrow Shabani, Omid A., "Who's Afraid of Constitutional Patriotism? The Binding Source of Citizenship in Constitutional States". Social Theory and Practice. Vol 28, No.3,2002, σελ.419-443 http://www.jstor.org/stable/23562054?seq=1#page_scan_tab_contents

⁶² J.W. Müller, K.L. Scheppele, "Constitutional patriotism: An introduction". International Journal of Constitutional Law. ό.π.

⁶³ J. Müller «Συνταγματικός πατριωτισμός», ό.π. , σελ. 138 επ.

χάσματος μεταξύ θεωριών και θεσμών είναι όχι μόνο ανέφικτο αλλά και απόλυτα ανεπιθύμητο.

Η αλήθεια είναι ότι κανένα υπαρκτό Σύνταγμα ή γενικότερα καμία κρατική δομή δεν μπορεί ποτέ να ανταποκριθεί στις προσδοκίες που δημιουργούνται από τον άσπιλο οικουμενισμό. Η κριτική που εμπνέεται από το συνταγματικό πατριωτισμό είναι μια μορφή διαρκούς κριτικής.⁶⁴ Όμως, ακριβώς αυτή η συνεχής κριτική παρέχει και το κίνητρο για συνεχή αγώνα προς μια όλο και πληρέστερη, αν και ίσως ποτέ απόλυτα πλήρη, πραγμάτωση των οικουμενιστικών ιδεωδών που χαρακτηρίζουν τον συνταγματικό πατριωτισμό.

Ειδικότερα, ως προς την πρώτη αντίρρηση, κατά τον Müller, υπάρχει διάκριση μεταξύ πολιτισμικού και πολιτικού εθνικισμού. Ο πολιτισμικός εθνικισμός προϋποθέτει κοινή ιστορία και κοινωνικό πολιτισμό, τα οποία μεταφέρονται από γενιά σε γενιά, ενώ ο πολιτικός εθνικισμός βασίζεται στην ιδέα ότι για να πραγματώσουν τα κράτη ορισμένες πολιτικές αξίες, πρέπει οι πολίτες να μοιράζονται έναν ομοιογενή εθνικό πολιτισμό. Στην πρώτη περίπτωση ο πολιτισμός είναι σκοπός, ενώ στη δεύτερη μέσον.

Σε πρώτη ανάγνωση, ο συνταγματικός πατριωτισμός φαίνεται να συγκλίνει προς τον πολιτικό εθνικισμό καθώς, αφενός αναγκαστικά πρέπει να εστιάζει σε ένα κράτος και αφετέρου αποτελεί αναγκαστικά μορφή εθνικισμού. Ιστορικά δε, ο πατριωτισμός βρίσκεται εγγύτερα στο *raison d' état* παρά στον πολιτισμικό εθνικισμό ο οποίος εμφανίστηκε στο τέλος του 18^{ου} αιώνα, ενώ παραδοσιακά, το κράτος είναι ένα πλάσμα δικαίου που ενσωματώνει μια ποικιλία βάρβαρων δυνάμεων και ηθικές και θρησκευτικές πτυχές οι οποίες εμπνέουν την αγάπη και την αυτοθυσία.⁶⁵

Ο συνταγματικός πατριωτισμός δεν αποτελεί πανάκεια που διασφαλίζει την πολιτική σταθερότητα, διότι εδράζεται στην αντίληψη του ακριβοδίκαιου διαμοιρασμού της επικράτειας της πολιτικής. Δεν μπορεί να δημιουργήσει εκ του μηδενός το κίνητρο της συμφωνίας με μια τέτοια ιδέα, αλλά δίνει έμφαση στη συνεχιζόμενη αφοσίωση σε αυτή και στην περαιτέρω προαγωγή της. Όμως, δεν επιβάλλει την ομοιογένεια των ατομικών πεποιθήσεων ή των ταυτοτήτων που έχουν επιβληθεί ή επιλεγεί. Ο συνταγματικός πατριωτισμός ενέχει αυταξία και αντί να εξυπηρετεί απλώς τη

⁶⁴ J. Müller «Συνταγματικός πατριωτισμός» ό.π.

⁶⁵ A. Heywood οπ. σελ 132 επ.

δικαιοσύνη ή άλλες αξίες, όντως αποδίδει σημασία στις πεποιθήσεις και διαθέσεις των πολιτών που αφοσιώνονται στην δικαιοσύνη ή άλλες αξίες. Αντιθέτως, ο εθνικισμός αποτελεί ένα μέσο για τις ιδεολογίες εκείνες που μπορούμε να αποκαλέσουμε «κρατικογενή εθνικισμό». Ο συνταγματικός πατριωτισμός δεν μπορεί ποτέ να θεωρηθεί ως μέσον.

Σχετικά με τη δεύτερη αντίρρηση, η οποία θεωρεί το συνταγματικό πατριωτισμό ως πολιτειακή θρησκεία, η απάντηση είναι ότι, πρώτον η θρησκεία διαρθρώνει εκ βάθρων τον πολιτικό βίο, δεύτερον, υπάρχει η κλασσική ρουσσοική εκδοχή η οποία θεωρεί τις θρησκευτικές πεποιθήσεις εν τη ευρεία εννοία ή τη φυσική θρησκεία ή τη “religion du citoyen”, ως μέσο με το οποίο καθίσταται εφικτή κάποια μορφή ρεπουμπλικανικής πολιτικής και τρίτον η πολιτειακή θρησκεία υποδηλώνει μια κατά το μάλλον ή ήττον μεταφορική επίκληση εννοιών, διαθέσεων και συμπεριφορών που συνδέονται κυρίως με τη θρησκεία.⁶⁶

Οι στάσεις λατρείας του Συντάγματος, της μνήμης ιστορικών γεγονότων, των συγκεκριμένων ιστορικών προσωπικοτήτων ή των “lieux de memoire” που σχετίζονται ιδιαίτερα με το Σύνταγμα, μπορεί να ενθαρρύνουν κάποιες μορφές άκριτης ιδιότητας του πολίτη. Οι πρακτικές συνταγματικής λατρείας μπορεί να ενθαρρύνουν μια στρατηγική χειραγώγησης των συνταγματικών συμβόλων από τις πολιτικές ελίτ ώστε να αποθαρρύνουν την πολιτική διαφωνία. Από την άλλη, ελλοχεύει ο κίνδυνος του πολιτικού χλιασμού και του συνδρόμου του εκλεκτού λαού.⁶⁷

Επιπλέον, είναι γεγονός ότι ο πατριωτισμός και η αυτοθυσία, συνδέονται άρρηκτα. Δηλαδή τα χριστιανικά ιδεώδη της αυτοθυσίας και της αγάπης συχνά μετατράπηκαν σε μια θεοποιημένη patria, ο πατριωτισμός απέκτησε πνευματική υπόσταση και η θρησκεία συνδέθηκε με το “raison d’ état”.

Η εύκολη απάντηση εν προκειμένω, είναι η επιστροφή στην πρωτότυπη χαμπερμασιανή έννοια του συνταγματικού πατριωτισμού στην οποία δεν ήταν δυνατή

⁶⁶ Müller, Jan-Werner. “Three objections to Constitutional Patriotism”
<http://www.princeton.edu/~jmueller/Constellations-CP-Three%20Objections-JWMueller-May2006.pdf>

⁶⁷ Müller, Jan-Werner. “Three objections to Constitutional Patriotism”
<http://www.princeton.edu/~jmueller/Constellations-CP-Three%20Objections-JWMueller-May2006.pdf>

μια επιστροφή στον προ-εθνικό πατριωτισμό. Σε κάθε περίπτωση, η αποσόβηση των κινδύνων χρειάζεται τον χρόνο της για να αποφέρει αποτέλεσμα .

Συνεπώς, κατά το Müller έχουν μια βάση οι αντιρρήσεις για τον συνταγματικό πατριωτισμό, ωστόσο αντικρούονται. Ο συνταγματικός πατριωτισμός δεν διασφαλίζει την προστασία από εκείνη τη μορφή υπέρτατης ανελευθερίας που σκιαγραφήθηκε ως το «φάντασμα της διαχείρισης της ενσωμάτωσης άνωθεν» μέσω συνταγματικών δικαστηρίων ή ως συνταγματικός πατριωτισμός “par le haut” όπου οι πολιτικές ελίτ διαμορφώνουν μόνες τους τις συνταγματικές αξίες.⁶⁸

Η δημοκρατική πολιτική ενέχει ασφαλώς κινδύνους και δεν μπορεί να παράσχει εγγυήσεις, ειδικά σε ένα κοινό χώρο όπου υπάρχουν ελεύθεροι και ίσοι πολίτες που δεν επιθυμούν μια απόλυτα διασφαλισμένη από μια υπέρτερη εξουσία πολιτική δραστηριότητα και αντιστέκονται σε οποιαδήποτε άνωθεν διαχείριση της συλλογικής πίστης τους.

Σε τελική ανάλυση, ο συνταγματικός πατριωτισμός είναι ένα στοίχημα για τις ορθές πολιτικές στάσεις που πρέπει να τηρούνται εντός μια κοινωνίας, χωρίς να συνιστά ασφαλιστική δικλείδα προστασίας από τους κινδύνους.

Ως προς το ότι ο συνταγματικός πατριωτισμός είναι «πολύ γενικευμένος», υποστήριξε ότι οι κριτικοί συχνά ισχυρίζονται ότι ο συνταγματικός πατριωτισμός δεν είναι ούτε αρκετά συγκεκριμένος για να παράσχει έναν λόγο για το γιατί οι πολίτες πρέπει να ακολουθήσουν το δικό τους Σύνταγμα έναντι άλλων, ούτε παρέχει κίνητρα προς τούτο.⁶⁹ Ο Müller υποστηρίζει, ότι ο συνταγματικός πατριωτισμός δεν αφορά τα άτομα που αμφισβητούν το αν ανήκουν κάπου, αλλά μάλλον το πώς σκέφτονται για τις πολιτικές τους πεποιθήσεις μέσα στο υπάρχον καθεστώς.⁷⁰

Οι κριτικοί ισχυρίζονται επιπλέον, ότι ο συνταγματικός πατριωτισμός είναι ασαφής σε σύγκριση με τον φιλελεύθερο εθνικισμό. Ωστόσο, αυτή η κριτική υποθέτει ότι είναι δυνατή η απόλυτη καθολικότητα. Καθώς όμως αυτό δεν συμβαίνει, οι πολιτικές συμμαχίες, έχουν σημασία. Επιπλέον, οι φιλελεύθεροι εθνικιστές επικεντρώνονται

⁶⁸ J. Müller «Συνταγματικός πατριωτισμός», ό.π. σελ.151

⁶⁹ L. Payero, “Theoretical Misconstructions Used to support Spanish National Unity:The introduction of Constitutional Patriotism in Spain”,
<https://ecpr.eu/Events/PaperDetails.aspx?PaperID=10&EventID=4>

⁷⁰ J.W. Müller, “Seven Ways to Misunderstand Constitutional patriotism”, *Notizie di POLITEIA*, XXV, 96, 2009, σελ. 20-24 <https://www.princeton.edu/~jmueller/CP-Notizie-7Ways-JWmueller.pdf>

στην πολιτική αφομοίωσης και αποκλεισμού για να ενισχύσουν την αίσθηση του εθνικού πολιτισμού, πρακτική που είναι αντίθετη με την ιδέα του συνταγματικού πατριωτισμού.⁷¹

Ο συνταγματικός πατριωτισμός επικρίνεται όπως ειπώθηκε ανωτέρω ως πάρα πολύ συγκεκριμενοποιημένος ενώ κάποιοι κριτικοί δηλώνουν ότι η θεωρία είναι συνδεδεμένη με την πρωτότυπη σύλληψή της και την προέλευση από τη μεταπολεμική Δυτική Γερμανία.⁷² Ωστόσο, όλοι οι καθολικοί κανόνες πρέπει να έχουν κάποια προέλευση και το να υπάρχουν αυτές τις καταβολές δεν σημαίνει ότι θα πρέπει να εξαλειφθεί ένα επιχείρημα το οποίο είναι ανεξάρτητο και κανονιστικό.⁷³

Υποστηρίζεται επίσης, ότι ο συνταγματικός πατριωτισμός αναφέρεται σε συγκεκριμένο γραπτό Σύνταγμα και ότι για να υπάρχει συνταγματικός πατριωτισμός, πρέπει να υπάρχει ένα συγκεκριμένο Σύνταγμα, διαφορετικά οι πολίτες θα στραφούν στον φιλελεύθερο εθνικισμό. Σε απάντηση αυτού, ο Müller ισχυρίζεται ότι η ύπαρξη ενός γραπτού Συντάγματος δεν είναι τόσο σημαντική όσο μια «συνταγματική κουλτούρα» που έχει φιλελεύθερες δημοκρατικές αξίες και κανόνες που σταθεροποιούν την κοινωνία, αλλά μπορούν επίσης να αμφισβητηθούν.⁷⁴ Υπό αυτή δε την εκδοχή, ο συνταγματικός πατριωτισμός μπορεί να τύχει εφαρμογής και στις αγγλοσαξωνικές χώρες του Common Law.

Οι επικριτές υποστηρίζουν επίσης ότι αυτή η θεωρία οδηγεί στην αντίληψη ότι η πολιτική είναι, στην ιδανική μορφή του συνταγματικού πατριωτισμού, αυτό που ονομάζουμε «διάλογος των δικαστών». Ο Müller απαντά ότι οι ομάδες διαμαρτυρίας ή η κοινωνία των πολιτών μπορούν να επηρεάσουν άμεσα τις κυβερνήσεις αντί να πηγαίνουν κατευθείαν στα δικαστήρια.⁷⁵

Κάποιοι υποστηρίζουν επίσης, όπως αναπτύχθηκε και ανωτέρω, ότι ο συνταγματικός πατριωτισμός είναι στην ουσία μια πολιτική θρησκεία. Ειδικότερα, θεωρούν ότι ο συνταγματικός πατριωτισμός δημιουργεί σοβινισμό και μπορεί να οδηγήσει σε αποστολές παρόμοιες με του μακαρθισμού, στις οποίες διώκονται οι προδότες του

⁷¹ J.W. Müller, “Seven Ways to Misunderstand Constitutional patriotism”, ό.π.

⁷² Payero, Lucia, “Theoretical Misconstructions Used to support Spanish National Unity: The introduction of Constitutional Patriotism in Spain”
<https://ecpr.eu/Events/PaperDetails.aspx?PaperID=10&EventID=4>

⁷³ J.W. Müller, “Seven Ways to Misunderstand Constitutional patriotism”, ό.π.

⁷⁴ Müller, Jan-Werner “Seven Ways to Misunderstand Constitutional patriotism”, οπ

⁷⁵ Müller, Jan-Werner “Seven Ways to Misunderstand Constitutional patriotism”, οπ

Συντάγματος. Ενώ οι ισχυρισμοί αυτοί έχουν μια βάση, ο συνταγματικός πατριωτισμός είναι «η λιγότερο επικίνδυνη κοινωνικοπολιτική συνοχή». Το πιο σημαντικό, είναι ότι οι κανόνες και οι αξίες στις οποίες βασίζεται ο συνταγματικός πατριωτισμός θα πρέπει να περιέχουν οι ίδιοι τους πόρους για την υπεράσπιση της μισαλλοδοξίας.⁷⁶

Οι επικριτές υποστηρίζουν επίσης ότι η θεωρία είναι πολύ συνδεδεμένη με την συγκεκριμένη πολιτική σκέψη και κοινωνικοπολιτική θεωρία του Jürgen Habermas. Ωστόσο, ο Müller υπογραμμίζει ότι είναι σημαντικό να απομακρυνθούμε από αυτό το πλαίσιο και να σκεφτούμε τον συνταγματικό πατριωτισμό ως μια κανονιστικά εξαρτώμενη έννοια που εξαρτάται από μια ευρεία θεωρία της δικαιοσύνης. Τούτο δε διότι, καθώς αυτές οι ευρείες θεωρίες δεν πρέπει πάντα να είναι ίδιες, μπορούν να αλλάξουν ανάλογα με το ποια έννοια του συνταγματικού πατριωτισμού επιθυμείται στο συγκεκριμένο κάθε φορά πλαίσιο. Με άλλα λόγια, υπό αυτό το πρίσμα, ο Habermas δεν έχει τη μοναδική άποψη περί του συνταγματικού πατριωτισμού.

Οι κριτικοί υποστηρίζουν επίσης ότι ο συνταγματικός πατριωτισμός είναι μια μορφή κρατιστικού εθνικισμού. Με τον τρόπο αυτό, δημιουργεί τα ίδια προβλήματα που συνδέονται με τον εθνικισμό, όπως η πολιτική χειραγώγηση και η παράλογη πίστη.⁷⁷ Ωστόσο, ο Müller αντιτίθεται σε αυτό προβάλλοντας το επιχείρημα ότι ο συνταγματικός πατριωτισμός κατανοείται καλύτερα ως «*σύνολο κανονιστικών πεποιθήσεων και δεσμεύσεων*». Ο συνταγματικός πατριωτισμός δεν υποστηρίζει κάποιο συγκεκριμένο είδος κυβέρνησης, ούτε παρακινεί τους ανθρώπους να συμπεριφέρονται με κάποιο συγκεκριμένο τρόπο, αλλά μάλλον είναι μια κανονιστική ιδέα βασισμένη στην «*κοινή χρήση του πολιτικού χώρου με δίκαιους όρους*».⁷⁸

Τέλος, η θεωρία του συνταγματικού πατριωτισμού επικρίνεται ως πάρα πολύ «νεωτεριστική». Ο Thomas Meyer εξηγεί αυτή την κριτική λέγοντας ότι ο συνταγματικός πατριωτισμός βασίζεται υπερβολικά σε υφιστάμενα θεσμικά όργανα, και δεν είναι γενικής εφαρμογής. Ο Müller υποστηρίζει ότι ο συνταγματικός πατριωτισμός επιτρέπει στην πραγματικότητα μια «*αποστασιοποίηση*» από αυτά τα

⁷⁶ Müller, Jan-Werner. "Three objections to Constitutional Patriotism" <http://www.princeton.edu/~jmueller/Constellations-CP-Three%20Objections-JWMueller-May2006.pdf>

⁷⁷ George Orwell, "Notes on Nationslism" http://orwell.ru/library/essays/nationalism/english/e_nat

⁷⁸ J.W. Müller, "Three objections to Constitutional Patriotism" <http://www.princeton.edu/~jmueller/Constellations-CP-Three%20Objections-JWMueller-May2006.pdf>

υπάρχοντα θεσμικά όργανα, και τίποτα στο συνταγματικό πατριωτισμό δεν έχει εγγενώς στοιχεία «μοντερνισμού».⁷⁹

Συνεπώς, ο συνταγματικός πατριωτισμός, χωρίς να αποτελεί την «απόλυτη» θεωρία με την οποία εξασφαλίζεται η κοινωνική συνοχή, είναι καλύτερη από τις ήδη εφαρμοζόμενες.

⁷⁹ J.W. Müller, „Three objections to Constitutional Patriotism” ό.π.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο: Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΣΕ ΕΘΝΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ

Α. ΠΡΟΟΙΜΙΑΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Πριν από οποιαδήποτε αναφορά στα αποτελέσματα της εφαρμογής του συνταγματικού πατριωτισμού σε εθνικό επίπεδο, θα πρέπει να επισημανθούν δύο βασικές παραδοχές.

Πρώτον, ο συνταγματικός πατριωτισμός δεν αποτελεί πανάκεια σε περιπτώσεις συλλογικής πολιτικής κατάρρευσης. Δεν μπορεί δηλαδή να αποτελέσει το έρεισμα ανασύστασης από το μηδέν μιας κοινωνίας.

Δεύτερον, και κατ' επέκταση της πρώτης παραδοχής, σε κάποιο βαθμό πρέπει να εδράζεται σε ήδη υπάρχουσες πολιτείες, μη αποτελώντας μια θεωρία χάραξης πολιτικών συνόρων από το μηδέν. Με άλλα λόγια, ο συνταγματικός πατριωτισμός δεν δημιουργεί δεσμούς κοινωνικής αλληλεγγύης αλλά ενισχύει ή επαναπροσδιορίζει τους ήδη υπάρχοντες.

Επομένως, θα μπορούσαμε ήδη από την αρχή να πούμε ότι ο συνταγματικός πατριωτισμός χρησιμεύει τόσο ως πηγή πολιτικής εμπιστοσύνης και συνεπώς σταθερότητας, όσο και ως πηγή ενδυνάμωσης. Κατά την έκφραση του Müller, ο συνταγματικός πατριωτισμός έχει «τα δύο πρόσωπα του Ιανού».⁸⁰

Το ισχυρό ηθικό στοιχείο του συνταγματικού πατριωτισμού, του προσδίδει ένα «κανονιστικό πλεόνασμα», κατά την ορολογία του Müller, το οποίο χρησιμεύει ως βάση για την πολιτική ενδυνάμωση, τη διαφωνία και ίσως την πολιτική ανυπακοή.⁸¹ Μια πολιτική συγκρότηση που βασίζεται στο συνταγματικό πατριωτισμό έχει αυξημένες άμυνες εναντίον των ανελεύθερων και αντιδημοκρατικών προκλήσεων, πλην όμως, καθίσταται ευάλωτη στις οχλήσεις που βασίζονται στο κανονιστικό πλεόνασμα του συνταγματικού πατριωτισμού. Ωστόσο, αυτό το κανονιστικό πλεόνασμα, αποτελεί το κατάλληλο έρεισμα για το αμοιβαίο άνοιγμα των συνταγματικών πολιτισμών και συμβάλλει στην «υπερχειλίζουσα κανονιστικότητα»

⁸⁰ J.W. Müller, «Συνταγματικός πατριωτισμός» όπ. σελ 100

⁸¹ Βλ. John Rawls , «Θεωρία της Δικαιοσύνης», Πόλις, Αθήνα, 2001 σελ.423-429

αναμειγνύοντας έννοιες που χρησιμοποιούνται για την «οικοδόμηση διεθνικών κανόνων».

Επιπλέον, πρέπει να γίνει κατανοητό ότι ο συνταγματικός πατριωτισμός δεν συνιστά από μόνος του μια θεωρία δικαιοσύνης και δεν αποτελεί μια θεωρία «συλλογικού εαυτού» (με κοινωνιολογικούς όρους).⁸² Δεν παρέχει ο ίδιος τους λόγους δικαιολόγησής του, αλλά η δικαιολόγηση που βασίζεται στο συνταγματικό πατριωτισμό μπορεί να προσφέρει τους λόγους που υπαγορεύουν την αφοσίωση. Θεωρητικοποιεί τις πεποιθήσεις και διαθέσεις των πολιτών που είναι απαραίτητες, ώστε να υποστηρίξουν μια συγκεκριμένη εκδοχή του ανώτατου πολιτειακού κανόνα, δηλαδή του Συντάγματος.

Θεμέλιο της θεωρίας του συνταγματικού πατριωτισμού άλλωστε, αποτελεί το ότι τα άτομα αναγνωρίζουν το ένα το άλλο ως ελεύθερα και ίσα και ανακαλύπτουν δίκαιους όρους συμβίωσης και συνεπώς πρέπει να βρεθούν επαρκείς και αμοιβαία αποδεκτές βάσεις για να απαντηθεί το ερώτημα «*Πώς επιθυμούμε να συμβιώνουμε;*»⁸³

Προκειμένου οι πολίτες να αποδέχονται συγκεκριμένες καταστάσεις όταν βρίσκονται σε θέση μειοψηφίας πρέπει να έχουν ενστερνιστεί τα «ουσιώδη συνταγματικά στοιχεία», κατά την ορολογία του Rawls.⁸⁴ Κυρίως πρέπει να υποστηρίξουν τις γενικές διαδικασίες οι οποίες τεκμαίρεται ότι παράγουν νόμους που ανταποκρίνονται σε κριτήρια νομιμοποίησης. Κατά τον Michelman⁸⁵ «*Οι επιμέρους μορφές άσκησης καταναγκαστικής πολιτικής ισχύος μπορούν να δικαιολογηθούν όταν επικυρώνονται από μια δέσμη ουσιωδών συνταγματικών στοιχείων.*» Με άλλα λόγια, οι πολίτες πρέπει να ταυτίζονται με ένα σύστημα κανόνων νομοθέτησης και να το διατηρούν.

Στο πλαίσιο αυτό οι κοινοί νόμοι, η τρέχουσα πολιτική και οι εύλογες διαφωνίες για την ερμηνεία του ισχύοντος Συντάγματος, πρέπει να γίνονται αποδεκτοί ακόμα και από εκείνους που μειοψηφούν. Οι πολίτες πρέπει να ταυτίζονται κατ' αρχήν με την Ιδέα του Συντάγματος. Είναι βέβαια απόλυτα εύλογο να διαφωνούν ακόμα και για ουσιώδη συνταγματικά στοιχεία, δεδομένου ότι κανένα υπάρχον Σύνταγμα δεν μπορεί να είναι ποτέ εντελώς ακριβοδίκαιο.

⁸² Frank I. Michelman, "Morality, Identity, and Constitutional Patriotism." Ratio Juris vol. 14 (2001), σελ.253-271 <https://www.scribd.com/document/213997134/Morality-Identity-and-Constitutional-Patriotism>

⁸³ J.W. Müller «Συνταγματικός πατριωτισμός», οπ σελ. 106

⁸⁴ J. Rawls, ό.π.

⁸⁵ Frank Michelman, οπ. σελ. 261

Επιπλέον, τα Συντάγματα, αναγκαστικά παράγουν μια μορφή οριοθετημένης διαφωνίας, όμως οι «συνταγματικοί πατριώτες» πρέπει να ανακαλύψουν ακριβοδίκαιους όρους πολιτικής συνεργασίας. Το σημαντικό και θεμελιώδες για τη θεωρία του συνταγματικού πατριωτισμού είναι ότι οι πολίτες μοιράζονται ένα τρόπο προβληματισμού σχετικά με την πολιτική ταυτότητά τους. Δεν είναι απαραίτητη η κατάληξη σε συμφωνία, η οποία μάλλον φαντάζει ουτοπική, αλλά η ύπαρξη αυτού του κοινού προβληματισμού.⁸⁶

Ο ρόλος του συνταγματικού πατριωτισμού, δηλαδή, έγκειται ακριβώς στο σημείο όπου ανακύπτουν διαφωνίες, παρέχοντας στις μειοψηφίες ισχυρούς, κανονιστικούς λόγους για να παραχωρήσουν την αποκαλούμενη από τους πολιτικούς επιστήμονες «*συναίνεση των ηττημένων*», γεγονός που αποτελεί συστατικό στοιχείο και απαραίτητη προϋπόθεση της πολιτικής σταθερότητας. Στην ουσία οι «συνταγματικοί πατριώτες» που μειοψηφούν, μπορούν να επικαλεσθούν τη δέσμευση της πλειοψηφίας από κανόνες ακριβοδικίας απαιτώντας τον σεβασμό των δικαιωμάτων τους. Με τον τρόπο αυτό δημιουργείται μια «*συνταγματική ταυτότητα*» ή ένας «*συνταγματικός πολιτισμός*»⁸⁷.

Όλα τα παραπάνω, ενισχύονται από το γεγονός ότι τα Συντάγματα δεν εφαρμόζονται ή ερμηνεύονται με κάποια μαθηματικής φύσεως μέθοδο, (αν και χρησιμοποιούνται τα παραδοσιακά εργαλεία ερμηνείας του δικαίου)⁸⁸ αλλά αποτελούν αντικείμενο ερμηνείας υπό το φως συγκεκριμένων ιστορικών εμπειριών, νέων πληροφοριών και μιας διαδικασίας αμοιβαίας εκμάθησης που λαμβάνει χώρα εκατέρωθεν των συνόρων. Με άλλα λόγια τα Συντάγματα και ειδικότερα το «ουσιαστικό» Σύνταγμα είναι όπως λέγεται «ζωντανά», αλληλεπιδρούν με την κοινωνία και υπόκεινται σε συνεχή ερμηνευτική ανανέωση.

Ο γενικός σκοπός της θεωρίας του συνταγματικού πατριωτισμού συνίσταται στο να επιτρέπει την ύπαρξη ενός δικαίου συνταγματικού καθεστώτος και να το υποστηρίζει. Αντικείμενο δε της αφοσίωσης είναι όχι το γραπτό ή άγραφο Σύνταγμα με την συγκεκριμένη ιστορική εξειδίκευσή του, αλλά η ίδια η ιδέα ότι οι πολίτες αμοιβαία θεωρούν μεταξύ τους ότι ο Πολιτειακός κανόνας είναι δικαιολογημένος και

⁸⁶ Michelman , ό.π.

⁸⁷ Βλ. J.W. Müller «Συνταγματικός πατριωτισμός», ό.π. σελ. 111

⁸⁸ Βλ. αντί πολλών Φ. Σπυρόπουλος, «Εισαγωγή στο συνταγματικό δίκαιο» εκδ. Αντ. Σάκκουλα 2006, σελ. 133-163

επομένως, εν τέλει η ηθική διαίσθηση ότι οι άνθρωποι δεν πρέπει απλώς να υφίστανται τις ρυθμίσεις που τους επιβάλλονται.⁸⁹ Αυτό που επιδιώκεται δηλαδή δεν είναι μια τυφλή υπακοή στο Σύνταγμα, η οποία θα αντικαταστήσει την πίστη στα στοιχεία του έθνους, αλλά το επιθυμητό είναι οι πολίτες να πιστεύουν όντως στις βασικές αρχές και αξίες που απορρέουν από το Σύνταγμα ή τουλάχιστον να τις αποδέχονται.

Ειδικότερα, οι πολίτες ταυτίζονται με τους κανόνες και τις αξίες που ενυπάρχουν στην καρδιά του Συντάγματος, δηλαδή με τα ουσιώδη συνταγματικά στοιχεία και κυρίως με τις δίκαιες και δημοκρατικές διαδικασίες που τεκμαίρεται ότι παράγουν νόμους που διαθέτουν ουσιαστική νομιμοποίηση.

Πρόκειται για τις αρχές εκείνες οι οποίες αποτελούν τον λεγόμενο πυρήνα των αρχών της ανθρώπινης αξίας, της ισότητας, της ελευθερίας και της αυτοδιάθεσης του ατόμου οι οποίες αποτελούν τη βάση όλων των άλλων δικαιωμάτων⁹⁰. Μάλιστα αυτός ο πυρήνας είναι σε γενικές γραμμές κοινός σε όλα τα ευρωπαϊκά αλλά και στο αμερικανικό σύνταγμα ανεξαρτήτως της συγκεκριμένης κάθε φορά διατύπωσης των αρχών αυτών και του ειδικότερου νοήματος που δίδεται ad hoc. Πολλώ δε μάλλον αυτό αποδεικνύεται και από την συμπερίληψή τους σε διεθνή κείμενα όπως ο Χάρτης Θεμελιωδών δικαιωμάτων και η ΕΣΔΑ τα οποία δεσμεύουν κατά το μάλλον ή ήττον τα επιμέρους κράτη.

Όπως αναφέρθηκε και ανωτέρω, οι πολίτες έχουν λόγους να επιμένουν σε αυτή την αφοσίωση. Σε μια αυστηρότερη καντιανή εκδοχή για παράδειγμα, οι λόγοι που υπαγορεύουν την αφοσίωση μπορούν να ερμηνευθούν ως καθήκοντα προς διατήρηση μιας δίκαιης πολιτικής τάξης.⁹¹ Σε μια διαφορετική εκδοχή η οποία επισημαίνει τη σημασία της δημοκρατίας για την ατομική αξιοπρέπεια, μπορεί να υπάρχουν εργαλειακοί λόγοι για την υποστήριξη του συνταγματικού πολιτισμού, λόγοι οι οποίοι έχουν σχέση με την λειτουργία της ταυτότητας, η οποία επιτρέπει τη διαμόρφωση ενός συλλογικού υποκειμένου και συλλογικές διαδικασίες εκμάθησης που απαιτούνται.

⁸⁹ J.W. Müller «Συνταγματικός πατριωτισμός» ό.π. Σελ. 114

⁹⁰ Δαγτόγλου, «Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα», εκδ. Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2012, σελ. 816 επ, 906 επ.

⁹¹ Pauline Kleingeld “Kantian Patriotism”, Philosophy and Public Affairs vol. 29 (2000), σελ. 313-341 https://www.rug.nl/research/portal/files/3145841/Kantian_Patriotism.pdf

Ο Habermas επεσήμανε ότι οι νεότερες σύνθετες κοινωνίες μπορούν να διατηρηθούν μόνο χάρη σε μια συναίνεση για την διαδικασία η οποία ακολουθείται για τη θεμιτή θέσπιση νόμων και τη θεμιτή ενάσκηση ισχύος.⁹²

Περαιτέρω δε, οι διαφωνίες και οι συζητήσεις που χαρακτηρίζουν τους συνταγματικούς πολιτισμούς είναι άρρηκτα συνυφασμένα με συγκεκριμένα εθνικά και ιστορικά συμφραζόμενα. Αυτά, υπεισέρχονται στις κρίσεις που οι πολίτες διατυπώνουν για το Σύνταγμα και τις μορφές εύλογης διαφωνίας που μπορεί να προκύψουν. Οι κανόνες όμως, που συμπεριλαμβάνονται στο Σύνταγμα με τη σειρά τους μετασχηματίζουν τον τρόπο κατά τον οποίο οι πολίτες κρίνουν τις παραδόσεις τους και τους τοπικούς, περιφερειακούς και εθνικούς πολιτισμούς.⁹³

Ο συνταγματικός πατριωτισμός αυτός καθ' εαυτός διαμορφώνεται σε μια κυκλική διαδικασία στην οποία το Σύνταγμα, ο συνταγματικός πατριωτισμός και ένα ποικίλο και εξελισσόμενο πλέγμα πολιτισμικών αυτό-κατανοήσεων γενικότερα, φτάνουν στο σημείο να επηρεάσουν το ένα το άλλο και ιδανικά να αλληλοενισχυθούν.

B. ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΑ ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΥ

Σύμφωνα με τον Müller, ο συνταγματικός πατριωτισμός, έχει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά.⁹⁴

Πρέπει εξ αρχής να επισημανθεί ότι ο κάθε συνταγματικός πατριωτισμός είναι ιδιαιτερος και αποτελεί ψευδαίσθηση να μπορούμε να αποκτήσουμε πρόσβαση άμεσα στο οικουμενικό ή να το απαιτήσουμε με τρόπο αδιαμφισβήτητο. Δηλαδή, ο συνταγματικός πατριωτισμός δεν είναι ενιαίος αλλά διαφέρει από κράτος σε κράτος.

Ο συνταγματικός πατριωτισμός απαιτείται να είναι πολιτικός, υπό την έννοια ότι ο λαός και ο «πολιτισμός» έχουν σημασία μόνο στο βαθμό που επιδρούν στις πολιτικές ή ειδικότερα, στους θεμελιώδεις κανόνες που αφορούν τη συλλογικά νομιμοποιημένη ενάσκηση του εξαναγκασμού.

⁹² Jürgen Habermas «Αγώνες αναγνώρισης στο δημοκρατικό κράτος δικαίου», Νέα Σύνορα- Α.Α Λιβάνη, Αθήνα 1994

⁹³ J.W. Müller, «Συνταγματικός πατριωτισμός», σελ. 115

⁹⁴ J.W. Müller, «Συνταγματικός πατριωτισμός», σελ. 117 επ.

Ο συνταγματικός πατριωτισμός είναι ανακλαστικός. Ούτως ειπείν, πρέπει ενίοτε να αναθεωρείται και να διυλίζεται υπό το φως της περαιτέρω ανάπτυξης. Με χαμπεμαρσιανούς όρους, πρόκειται για μια «διαδικασία συλλογικής εκμάθησης», μια διαδικασία δηλαδή, η οποία προϋποθέτει ότι το μέλλον είναι ανοικτό και ότι οι πολίτες είναι πρόθυμοι να προσαρμόσουν τους λόγους, το αντικείμενο και τον τρόπο αφοσίωσής τους υπό το φως νέων εμπειριών.

Επομένως ο συνταγματικός πατριωτισμός θεωρείται ανοικτός και ανολοκλήρωτος. Είναι ένα σχέδιο το οποίο μεταφέρεται από γενιά σε γενιά.⁹⁵

Ειδικότερα, κατά τον Habermas, η ερμηνεία της συνταγματικής ιστορίας ως μιας διαδικασίας εκμάθησης επιβεβαιώνεται από την ουσιώδη υπόθεση ότι οι κατοπινές γενεές θα ξεκινήσουν με τα ίδια δεδομένα όπως οι ιδρυτές της θεωρίας. Όλοι οι συμμετέχοντες στη διαδικασία αυτή θα πρέπει να είναι ικανοί να αναγνωρίσουν το σχέδιο ως ίδιο κατά τη διάρκεια της ιστορίας και να το κρίνουν απ' την ίδια οπτική γωνία.⁹⁶

Βέβαια, το πρόβλημα είναι ότι οι πολιτείες δεν είναι δυνατό να ζουν σε μια κατάσταση διαρκούς αμφισβήτησης και αμφιβολίας και έτσι δημιουργείται ένα ζήτημα σχετικά με το αν τελικά πρέπει ο συνταγματικός πατριωτισμός να είναι στατικός ή όχι.⁹⁷

Το πρόβλημα, είναι ότι ο συνταγματικός πολιτισμός δεν μπορεί να αποφύγει την αναφορά σε πολιτισμικά στοιχεία και ίσως πρέπει απλά να παραδεχτούμε ότι τίποτα δεν εγγυάται πως οι συνταγματικοί πολιτισμοί δεν θα αποδειχθούν μη ανεκτικοί. Σε κάθε περίπτωση, όσο περισσότερο ετερογενείς γίνονται οι κοινωνίες, τόσο περισσότερο αναγκασμένοι είμαστε να αναγνωρίσουμε ότι οι πολίτες έχουν δυνατότητες επιλογής και ότι η προσδοκία συμμόρφωσής τους με βάση πολιτισμικά πρότυπα δεν θεωρείται δεδομένη.

⁹⁵ Ciaran Cronin "On the possibility of a democratic constitutional founding, Habermas and Michelman in Dialogue", Ratio Juris vol. 19 (2006) , σελ. 343-369 σε J.W. Müller « Συνταγματικός πατριωτισμός», οπ.

⁹⁶ J. Habermas, "Constitutional Democracy: A paradoxical union of contradictory principles?", Political Theory vol. 29 (2001), σελ. 766-781 ειδικότερα σελ. 775.

http://my.ilstu.edu/~jkshapi/Habermas_ConstitutionalDemocracy.pdf

⁹⁷ Βλ. J.W.Müller « Συνταγματικός πατριωτισμός», οπ σελ. 118

Ωστόσο, είναι δύσκολο οι συνταγματικοί πολιτισμοί που χτίζονται γύρω από αυτή την ιδέα να μπορούν να διαστρεβλωθούν τόσο ώστε να ενθαρρύνουν τη συστηματική μισαλλοδοξία, χωρίς βέβαια αυτό να είναι αδύνατο.

Τα ισχυρά αναστοχαστικά στοιχεία του συνταγματικού πατριωτισμού οικοδομούνται στην ίδια την έννοια των συνταγματικών πολιτισμών που ο συνταγματικός πατριωτισμός υποτίθεται ότι υποστηρίζει ως μορφή μετά-συμβατικού, μετα-παραδοσιοκρατικού, μετα-εθνοκρατικού ανήκειν. Βρίσκει τους κανονιστικούς πόρους που μπορούν να στηρίξουν την αμφισβήτηση εντός του πλαισίου του, ανατρέχοντας στα ίδια τα θεμέλια των ουσιωδών συνταγματικών στοιχείων που παραβιάζονται. Αυτό ακριβώς τον καθιστά «ανακλαστικό».⁹⁸

Γ. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΣΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟ

Στο πλαίσιο του συνταγματικού πατριωτισμού ιδωμένου ως μορφή αφοσίωσης, τα γνωσιακά στοιχεία υπερτερούν και προκαλούν ταυτόχρονα ένα σύνθετο πλέγμα συναισθημάτων εν αντιθέσει με την απλή υπερηφάνεια. Η αιδώς, η δίκαιη αγανάκτηση (ή «δημοκρατική αγανάκτηση» κατά την ορολογία του Habermas), η ζωντάνια, ο θυμός και η ενοχή διαδραματίζουν σημαντικότερο ρόλο από άλλα συναισθήματα ή πάθη που συνήθως συμπεριλαμβάνονται σε θεωρίες περί του ανήκειν. Στο πλαίσιο αυτό η γνώση και το συναίσθημα είναι άρρηκτα συνυφασμένα.

Όμως, σε καμία περίπτωση ο συνταγματικός πατριωτισμός δεν επιβάλλει την ύπαρξη ενός συγκεκριμένου πλέγματος συναισθημάτων και παθών. Και φυσικά το στοιχείο του που είναι εντελώς ασύμβατο με την μετα-παραδοσιακή κοινωνία είναι η παρουσία μιας αδιαμφισβήτητης υπερηφάνειας και οι γραμμικές ή ομοιογενείς εθνικές αφηγήσεις περί ηρώων και νικών. Οι αφηγήσεις αυτές είναι βέβαια υπαρκτές και αναγκαίες για μια κοινωνία, αλλά δεν είναι η βάση. Υπό την έννοια αυτή, ο συνταγματικός πατριωτισμός παραμένει όχι μόνο βασισμένος αλλά και διαπερατός από τις εμπειρίες των εθνών κρατών και μειονοτήτων και από τις συγκεκριμένες αφηγήσεις για το προβληματικό παρελθόν ή την καταπίεση και τα αποτελέσματά της. Δηλαδή, τα εθνικά στοιχεία όπως η γλώσσα, η ιστορία και η θρησκεία, τα οποία

⁹⁸ J.W.Müller, «Συνταγματικός πατριωτισμός» όπ., Σελ. 127

παραδοσιακά αποτελούσαν τον κεντρικό άξονα γύρω από τον οποίο εκτυλίσσονταν η ενότητα των πολιτών και η υπακοή τους δεν εξαφανίζονται με τη θεωρία του συνταγματικού πατριωτισμού αλλά το βάρος δίδεται στις συνταγματικές αξίες και την δια του Συντάγματος νομιμοποίηση των διαδικασιών που συνέχουν το κράτος.⁹⁹

Στο σημείο αυτό υπάρχει και μια βασική διαφορά ανάμεσα στην αρχική θεωρία του Habermas και στην εξέλιξή της από τον Müller, η οποία είναι ότι ο πρώτος χαρακτηρίζει τον συνταγματικό πατριωτισμό ως «*μια αφηρημένη δικαιοκράτεια διαμεσολαβούμενη αλληλεγγύη μεταξύ ξένων*». Αντιθέτως ο δεύτερος,¹⁰⁰ αμφισβητεί την αλληλεγγύη, υποστηρίζοντας ότι δεν είναι σαφές αν οι πολίτες απαιτείται να κάνουν πραγματικά θυσίες υπό την έννοια του κράτους δικαίου.

Γ1. Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ «ΤΟ ΠΑΛΙΟ»

Πράγματι, η διαμόρφωση των θεσμών σε μακροχρόνιες παραδόσεις που έχουν καθιερωθεί στη συνείδηση ενός λαού συντελεί στην εμπέδωση του δικαίου και την προαγωγή της πολιτικής ενότητας. Όμως η τεχνητή συντήρηση μιας αναχρονιστικής σε περιεχόμενο ή μορφή παράδοσης στο δίκαιο ή τη γλώσσα εμποδίζει την εξέλιξη και προσαρμογή της κοινωνίας σε νέες περιστάσεις.

Η εθνική ιδέα ήταν αρχικά ο συνδετικός κρίκος του λαού αλλά ο ρομαντικός εθνικισμός και οι μύθοι του, παρότι αρκούν για την ψυχική κινητοποίηση για τη δημιουργία του έθνους δεν επαρκούν για την πολιτική συγκρότηση του λαού σε ώριμες βάσεις.¹⁰¹

Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η γλώσσα και το δίκαιο.¹⁰² Η γλωσσική κοινότητα ταυτίστηκε στο εθνικό κράτος με την κοινότητα δικαίου διότι μόνο έτσι φαινόταν να είναι δυνατή η εθνική ανεξαρτησία. Ωστόσο, στην πραγματικότητα η γλωσσική ομοιογένεια δεν είναι κάτι πηγαίο αλλά μια διοικητικά επιβεβλημένη ισοπέδωση των διαλέκτων υπέρ μιας κοινής γραπτής γλώσσας. Άλλωστε, οι εθνικές

⁹⁹ J.W. Müller «Συνταγματικός πατριωτισμός», ό.π. Σελ. 121

¹⁰⁰ J.W. Müller «Συνταγματικός πατριωτισμός», ό.π. Σελ. 122

¹⁰¹ Παπαγεωργίου εισαγωγή σε J. Habermas «Ο Μεταεθνικός Αστερισμός», ό.π., σελ. 12

¹⁰² J. Habermas «Ο μεταεθνικός αστερισμός» ό.π., σελ. 38

γλώσσες στις οποίες βασίστηκε η ατομικότητα των λαών παρουσιάζουν αμοιβαίες προσμίξεις και κοινή καταγωγή σε βάθος χρόνου.

Σε δικαιοκτικό επίπεδο, το ρωμαϊκό δίκαιο αποτελεί αναμφίβολα την κοινή βάση όλων των σύγχρονων δικαίων. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με την αντίληψη των εθνικιστών νομικών που θεωρούν ότι κάθε έθνος πρέπει να έχει το δικό του δίκαιο.

Το λαϊκό πνεύμα, κατά τους υποστηρικτές του ρομαντισμού, είναι οι ενύπαρκτες σε έναν λαό και εν μέρει ασυνείδητες δυνάμεις, στις οποίες έχουν τις ρίζες τους η γλώσσα, τα τραγούδια, οι μύθοι και οι θρύλοι, τα ήθη και τα έθιμα και οι κανόνες δικαίου αυτού του λαού.¹⁰³

Μια παρατήρηση της πορείας από τον Μεσαίωνα έως τα απελευθερωτικά κινήματα του 19^{ου} αιώνα, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το διακύβευμα ήταν διπλό. Εσωτερικά στόχος ήταν τα πιο ελεύθερα πολιτεύματα ενώ εξωτερικά ήταν η διαφύλαξη της ανεξαρτησίας των λαών. Όλοι όμως αγωνίζονταν στο βάθος για τους ίδιους σκοπούς μέσα από μια ιδιαίτερη αλληλεπίδραση.¹⁰⁴ Το αμερικανικό σύνταγμα για παράδειγμα, αποτέλεσε το πρότυπο για τα υπόλοιπα.

Θα πρέπει δε να γίνει κατανοητό ότι οι αρχές του δικαίου, δεν αντιτίθενται στις εθνικές ιδιαιτερότητες αλλά απορρέουν από μια αξιοσημείωτη αλληλεπίδραση των λαϊκών πνευμάτων. Για παράδειγμα, η ιδέα της θρησκευτικής και πολιτικής ελευθερίας αναπτύχθηκε στην Ευρώπη, μεταφέρθηκε στην Αμερική όπου μέσα σε ένα πολυθρησκευτικό και πολυπολιτιστικό περιβάλλον μεταναστών εξελίχθηκαν για να επιστρέψουν αργότερα και πάλι στην Ευρώπη.¹⁰⁵

Στην ουσία δηλαδή, ο συνταγματικός πατριωτισμός βασίζεται στην διαπίστωση ότι στις σύγχρονες παγκοσμιοποιημένες κοινωνίες, τίποτα δεν είναι απόλυτα και «καθαρά» εθνικό. Αντιθέτως όλα σχεδόν τα στοιχεία του έθνους είναι αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασής του με άλλα έθνη.

¹⁰³ J. Habermas «Ο μεταεθνικός αστερισμός» ό.π., Σελ.42 υποσημ. 47

¹⁰⁴ J. Habermas «Ο μεταεθνικός αστερισμός» ό.π., Σελ. 41-42 με εκεί παραπομπές

¹⁰⁵ J. Habermas «Ο μεταεθνικός αστερισμός» ό.π., Σελ. 43

Γ2. ΔΗΜΟΣΙΑ ΧΡΗΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Στην οικοδόμηση της θεωρίας του συνταγματικού πατριωτισμού, δόθηκε από τον Habermas ιδιαίτερη βαρύτητα στην δημόσια χρήση της ιστορίας.¹⁰⁶ Ειδικότερα, εκκινώντας από την αντίθεση ανάμεσα σε εκείνους που εξηγούν τη ρήξη του πολιτισμού σαν φυσικό φαινόμενο και σε εκείνους που την αποδίδουν στις πράξεις προσώπων όπως ο Χίτλερ παρατηρεί ότι το κοινό φόντο αποτελεί η εθνική ιστορία.

Με μια εκτενή αναφορά σε ένα έργο του Γκόλντχαγκεν που αφορά το ολοκαύτωμα προσπαθεί να εξηγήσει τη συλλογιστική του.¹⁰⁷ Χαρακτηριστικό είναι το ότι οι Εβραίοι αντιπροσώπευαν ένα ρήγμα για τον πολιτισμό των Γερμανών και γι' αυτό έπρεπε να αφανιστούν. Το γεγονός βέβαια αυτό, συνειρμικά μας οδηγεί στις σημερινές κοινωνίες, οι οποίες κατακλύζονται, κατά το μάλλον ή ήττον, από μεταναστευτικά ρεύματα τα οποία είναι ανεπιθύμητα από τις εθνικιστικές ομάδες.

Το ζήτημα έγκειται στο κατά πόσο οι δράστες του Ολοκαυτώματος ενήργησαν με υποκειμενικά καταλογίσιμο τρόπο και η σκέψη αυτή εδράζεται στο ότι κακή δεν είναι η επιθετικότητα καθ' εαυτή, αλλά εκείνη που ο δράστης θεωρεί ότι δικαιούται να διαπράξει. Οι δράστες ήταν στην πραγματικότητα κοινοί άντρες. Ο σταδιακός αποκλεισμός του εβραϊκού πληθυσμού μετά το 1933 από όλους τους τομείς της ζωής, διαδραματίζονταν σχεδόν δημόσια και συνεπώς θα ήταν αδύνατος χωρίς την, έστω σιωπηρή, συμφωνία ευρύτερων στρωμάτων του πληθυσμού.

Άλλωστε, κατά τον Κλάους Γκύντερ¹⁰⁸ το είδος των απαντήσεων που δίνουμε σε ερωτήματα σχετικά με τον καταλογισμό ευθυνών, δεν εξαρτάται προφανώς μόνο από τα γεγονότα αλλά και από τον τρόπο με τον οποίο τα θεωρούμε. Ο τρόπος δε με τον οποίο βλέπουμε να κατανέμεται η ενοχή και η αθωότητα, αντικατοπτρίζει και τους κανόνες με τους οποίους είμαστε διατεθειμένοι να σεβόμαστε ο ένας τον άλλον ως πολίτες μιας Δημοκρατίας.

Όμως, όπως ορθά παρατηρεί ο Habermas, όλα αυτά σχετίζονται με ένα συγκεκριμένο πλαίσιο και μια νοοτροπία που μπορεί να μεταβληθεί με αλλαγή συνείδησης. *«Η ανθρωπολογική απαισιοδοξία που σε αυτή τη χώρα συμμαχεί με έναν*

¹⁰⁶ J. Habermas «Ο μεταεθνικός αστερισμός» ό.π., Σελ. 54

¹⁰⁷ J. Habermas «Ο μεταεθνικός αστερισμός» ό.π., Σελ.56 επ

¹⁰⁸ J. Habermas «Ο μεταεθνικός αστερισμός» ό.π., Σελ.65 επ

*μοιρολατρικό ισχυρισμό, είναι μάλλον μέρος του προβλήματος, για το οποίο κάνει πως προσφέρει τη λύση».*¹⁰⁹

Με άλλα λόγια, είναι εφικτή η απομάκρυνση από αυτού του είδους τις εθνικιστικές αντιλήψεις και τα ολέθρια αποτελέσματά τους, μέσω της δημόσιας χρήσης της ιστορίας και της αξιολόγησης των γεγονότων.

Το ερώτημα είναι τι μας δίδαξαν οι καταστροφές του προηγούμενου αιώνα.¹¹⁰ Κοινό χαρακτηριστικό όλων των περιστατικών, από τον θάλαμο αερίων και τον ολοκληρωτικό πόλεμο, την κρατικά οργανωμένη γενοκτονία και το στρατόπεδο εξόντωσης, την πλύση εγκεφάλου, το σύστημα κρατικής ασφάλειας και την πανοπτική επιτήρηση ολόκληρων πληθυσμών είναι η αφαίρεση όλων των στοιχείων οικογενικού πνεύματος του πολιτικού Διαφωτισμού.

Δ. ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΩΣ ΒΑΣΗ ΤΗΣ ΑΦΟΣΙΩΣΗΣ

Μπορεί να πει κανείς ότι ο συνταγματικός πατριωτισμός προβάλλει μια πολύ φιλειρηνική εικόνα του πολιτικού κόσμου κινδυνεύοντας με τον τρόπο αυτό, να κατηγορηθεί ότι απαιτεί από τους πολίτες να ανέχονται ανεξήγητους αποκλεισμούς. Η αφοσίωση συνδέεται αναπόφευκτα με έναν ιστορικό εαυτό . Και το ερώτημα που τίθεται εύλογα είναι πώς μπορεί κάποιος να μην είναι πιστός στο Σύνταγμά του. Μπορεί δηλαδή ο Έλληνας δικαστής να εφαρμόσει αντί για το ελληνικό το γερμανικό Σύνταγμα;

Η απάντηση βρίσκεται στη διάκριση ανάμεσα στην πίστη στους ανθρώπους και στην πίστη στις αρχές. Οι δύο έννοιες είναι επάλληλες σε πολλά σημεία, πλην όμως, υπάρχει η διαφορά ότι οι άνθρωποι στους οποίους πιστεύουμε μπορεί να συμπεριφερθούν με τρόπους, ή να εκδηλωθούν με τρόπους οι οποίοι παραβιάζουν τις αρχές στις οποίες επίσης πιστεύουμε. Συνεπώς είναι απαραίτητο οι άνθρωποι να δρουν με γνώμονα την πίστη στις αρχές. Βέβαια αυτό μπορεί να οδηγή στο να πρέπει

¹⁰⁹ J. Habermas «Ο μεταεθνικός αστερισμός» ό.π., Σελ.66

¹¹⁰ Βλ. και A. Heywood ό.π. σελ 191

να εγκαταλείψουμε μια χώρα της οποίας το Σύνταγμα στην εξελικτική του πορεία εφαρμόζεται με τρόπο που παραβιάζει τις εν λόγω αρχές.

Δεν επιδιώκεται βέβαια μια τέτοια ακραία εκδοχή, αλλά αυτό που προάγει ο συνταγματικός πατριωτισμός είναι ότι οι οικουμενικές αρχές όπως αποτυπώνονται στο Σύνταγμα, μπορούν να λειτουργήσουν σαν στοιχείο αφοσίωσης σε μια κοινωνία.¹¹¹ Στο πλαίσιο αυτό, οι οικουμενικές αρχές προτείνονται σαν λόγος αφοσίωσης που μοιράζονται όλοι οι πολίτες, αντί των παραδοσιακών εθνικιστικών στοιχείων. Μάλιστα, στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες, πιο πιθανό είναι οι πολίτες να μοιράζονται τις οικουμενικές αρχές που είναι κοινές και διεθνείς παρά να ασπάζονται τα ίδια ιστορικά και πολιτισμικά στοιχεία.

Άλλωστε, όπως αναπτύχθηκε ανωτέρω, κάθε συνταγματικός πατριωτισμός είναι διαφορετικός και είναι επομένως εφικτό τόσο εννοιολογικά όσο και από εμπειρική σκοπιά να ταυτιζόμαστε με οικουμενικές αρχές και ταυτόχρονα να νιώθουμε πίστη σε ένα συγκεκριμένο συνταγματικό πολιτισμό.¹¹²

Ε. ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΑ Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ- ΤΟ ΠΕΔΙΟ ΟΠΟΥ ΣΥΝΤΕΛΟΥΝΤΑΙ ΟΙ ΑΛΛΑΓΕΣ

Οι αλλαγές σε επίπεδο οικονομίας, επικοινωνιών, μεταφορών, τεχνολογίας και εμπορίου στα πλαίσια μιας ήδη συντελεσμένης παγκοσμιοποίησης, δημιουργούν μια εύλογη αμηχανία απέναντι στην παραδοσιακή αντίληψη του πατριωτισμού. Η κουλτούρα και οι θεσμοί της ίσης ελευθερίας που εφάρμοσαν οι φιλελεύθερες δυτικές δημοκρατίες, ήδη θεωρούνται αμφίβολης αποτελεσματικότητας.¹¹³

Η συντελούμενη «αποεθνικοποίηση» η οποία επιδρά, όχι τόσο σε ζητήματα ταυτότητας του έθνους αλλά σε ζητήματα σχετικά με τη σημασία της εθνικής κυριαρχίας, του πολιτικού αυτοκαθορισμού μιας εθνικής κοινότητας απέναντι σε φαινόμενα που ενώ την αφορούν και την επηρεάζουν, δεν μπορεί να τα ελέγξει. Έτσι, φαίνεται να δημιουργείται το γνωστό δημοκρατικό έλλειμμα με αποτέλεσμα σε

¹¹¹ J. Rawls ό.π.

¹¹² A. Heywood ό.π. σελ.417 επ.

¹¹³ A. Heywood ό.π σελ. 149

κάποιες περιπτώσεις το κράτος να έχει στα χέρια του μια μερικώς άχρηστη εξουσία και μια μερικώς άχρηστη νομιμοποίηση.

Ταυτόχρονα δε, τα σύγχρονα κράτη βρίσκονται αντιμέτωπα με πολυπολιτισμικές πιέσεις που θέτουν σε αμφισβήτηση την αίσθηση πολιτισμικής ακεραιότητας μιας πληθυσμιακής πλειοψηφίας.

Κρίσιμη είναι η έννοια του Λαού.¹¹⁴ Ως γνωστόν, σύμφωνα με τον ορισμό του Jellinesc, «κράτος είναι λαός μόνιμα εγκατεστημένος σε ορισμένη χώρα και οργανωμένος σε νομικό πρόσωπο που ασκεί πρωτογενή εξουσία». ¹¹⁵ Τα χαρακτηριστικά στοιχεία του κράτους λοιπόν με βάση αυτό τον ορισμό είναι, ο λαός, η χώρα (η επικράτεια), η πρωτογενής εξουσία και η συγκρότηση σε νομική προσωπικότητα. Ο λαός, αποτελείται από όσους έχουν την ιθαγένεια του συγκεκριμένου κράτους. Η δε ιθαγένεια είναι ο νομικός δεσμός του ατόμου προς το κράτος, μέσω του οποίου το άτομο αποκτά δικαιώματα και υποχρεώσεις έναντι του κράτους.¹¹⁶

Συγγενής με την έννοια του λαού, είναι η έννοια του έθνους η οποία μας ενδιαφέρει και εν προκειμένω. Η έννοια αυτή αποτέλεσε αντικείμενο ορισμού ήδη από τον Αριστοτέλη¹¹⁷ ο οποίος θεωρούσε το έθνος ως ένα «μεγάλο αριθμό ομοίων ανθρώπων». Πρόκειται για μια έννοια υπερβατική, η οποία βασίζεται στη συλλογική συνείδηση των μελών του η οποία αναδύεται από την κοινή ιστορία, τον κοινό πολιτισμό, τις κοινές επιδιώξεις, την κοινή αίσθηση ιδιαιτερότητας. Στοιχεία που αναδεικνύουν την εθνική ταυτότητα μπορεί να είναι η γλώσσα, η θρησκεία ή η φυλή. Όμως αυτά τα στοιχεία δεν είναι αναγκαία για να διαμορφώσουν την εθνική ταυτότητα. Τούτο δε διότι μπορεί τα υποκείμενα ενός κράτους να μην έχουν κανένα από αυτά τα στοιχεία ή αντιθέτως υποκείμενα που μοιράζονται όλα αυτά τα στοιχεία να ανήκουν σε διαφορετικά κράτη.¹¹⁸

Στην Ελλάδα, τα συντάγματα της επαναστατικής περιόδου, ακολουθώντας τις διακηρύξεις της γαλλικής και της αμερικανικής επανάστασης, ενσωμάτωσαν με

¹¹⁴ J. Habermas «Ο μεταεθνικός αστερισμός» ό.π., Σελ. 44

¹¹⁵ Για την ένταξη του ορισμού στην ελληνική νομική ορολογία βλ. Μαυριά, «Συνταγματικό δίκαιο», Αντ. Ν. Σάκκουλα 2004, σελ. 56-57

¹¹⁶ Φ. Σπυρόπουλος όπ σελ.11

¹¹⁷ Πολιτικά Η', 1326^α, μτφ. Μοσκόβης, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1989

¹¹⁸ Φ. Σπυρόπουλος όπ σελ. 14

τρόπο πρωτότυπο τα δόγματα του ελληνικού και ευρωπαϊκού διαφωτισμού, θεμελίωσαν το πολίτευμα στη λαϊκή κυριαρχία.¹¹⁹ Ο λαός είναι λοιπόν κυρίαρχος στο δημοκρατικό μας πολίτευμα. Όμως πόσο κυρίαρχος είναι σε ένα παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον;

Για τον ελληνικό συνταγματισμό, η κρατική κυριαρχία και η λαϊκή κυριαρχία δεν συμπίπτουν. Το «κύριον» της πολιτείας είναι η λαϊκή κυριαρχία. Η δημοκρατία μας δε, είναι από τη γένεσή της συνταγματική και άρα περιορισμένη και το Σύνταγμα αποτελεί πρωταρχική εκδήλωση της λαϊκής κυριαρχίας ως συντακτικής εξουσίας.¹²⁰

Κατά τον Ηαυρίου,¹²¹ νομικό θεμέλιο του κράτους ως του ανώτατου θεσμού της κοινωνικής τάξης αποτελεί η εθιμική συναίνεση που προκαλείται στα μέλη του κοινωνικού σώματος χωρίς να αποκλείεται η θεμελίωση του κράτους και σε γραπτό Σύνταγμα. Όμως, η κοινή χρήση (*usus communis*) και η συνείδηση δικαίου (*opinio juris*) ως στοιχεία του εθιμικού κανόνα συνιστούν διαρκές νομικό θεμέλιο του κράτους.

Η αντίληψή του για το νομικό θεμέλιο του κράτους είναι συνεπής προς την άποψή του ότι το κράτος διαμορφώνεται ως προϊόν της ιστορίας. Με πρώτο στάδιο τον σχηματισμό της εθνικής κοινότητας την οποία ακολουθεί η συνείδηση της ενότητας του έθνους γεννά κοινότητα συμφερόντων, η οποία καθιστά αναγκαία την ανάδειξη εξουσίας που θα διαχειρίζεται και θα προάγει τα συμφέροντα της εθνικής κοινότητας. Οπότε ακριβώς δημιουργείται το κράτος που διασφαλίζει ενότητα και διάρκεια και την διαχείριση των κοινών. Αναγνωρίζει όμως ως ένσταση στην ίδια τη θεωρία του ότι θεμελιώνει την ύπαρξη των κρατών στην εικαζόμενη και συνήθως δυσασπώδευτη συναίνεση των λαών στηρίζοντάς τη στο ότι η συναίνεση αποτελεί το πιο ανθεκτικό θεμέλιο του κράτους.

Άλλωστε, δεν πρέπει να παροράται το γεγονός ότι τα σύγχρονα κράτη δραστηριοποιούνται στα πλαίσια υπερεθνικών μορφωμάτων όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση και σε πολλά πεδία της πολιτικής και δη της κοινωνικής πολιτικής λαμβάνονται αποφάσεις δεσμευτικές για όλα τα κράτη μέλη των μορφωμάτων αυτών.

¹¹⁹ Μαυριάς, *Ελληνικά Συνταγματικά κείμενα*, ό.π.

¹²⁰ Μανιτάκης, *Τι το κύριον της πολιτείας εστίν*
<https://hephaestus.nup.ac.cy/bitstream/handle/11728/6707/%CE%A4%CE%B9-%CF%84%CE%BF-%CE%BA%CF%8D%CF%81%CE%B9%CE%BF%CE%BD.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

¹²¹ Κ. Μαυριάς, «*Συνταγματικό δίκαιο*», οπ σελ 59

Στο πλαίσιο αυτό η αναγκαία ισορροπία προϋποθέτει μια αίσθηση και αποδοχή του ανήκειν στο όλον.

Ωστόσο, πρέπει να έχουμε κατά νου, ότι η αλλαγή νοοτροπίας και η υιοθέτηση του συνταγματικού πατριωτισμού από τα κράτη δεν είναι μια εύκολη και ταχεία αλλαγή. Πολύ περισσότερο, είναι μια διαδικασία και ως τέτοια απαιτεί χρόνο. Για να κατανοήσουμε αυτή τη διαδικασία θα πρέπει για παράδειγμα να θυμηθούμε πόσο χρόνο χρειάστηκε η κοινωνία για μια οικουμενιστική αναμόρφωση των πατροπαράδοτων στάσεων αφοσίωσης απέναντι στο χωριό και την οικογένεια και πόσο δύσκολη και μακροχρόνια ήταν αυτή η διαδικασία.

E1. ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ-ΚΡΑΤΟΥΣ

Εν σχέση με τη δημοκρατική νομιμοποίηση του εθνικού κράτους, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η δημοκρατία δεν έχει από τη βάση της την ανάγκη να είναι πνευματικά ριζωμένη στο έθνος. Η δυνατή πλευρά του δημοκρατικού κράτους είναι ότι μπορεί να καλύπτει τα κενά της κοινωνικής ενοποίησης μέσω της πολιτικής συμμετοχής των πολιτών του.¹²² Η ίδια η δημοκρατική διαδικασία μπορεί να αναλάβει σε περίπτωση ανεπάρκειας ένα είδος εγγύησης για τη συνοχή μιας λειτουργικά διαφοροποιημένης κοινωνίας όταν η ποικιλομορφία των συμφερόντων των πολιτιστικών τρόπων ζωής ή των κοσμοθεωριών ξεπερνά τις δυνατότητες του φυσικού υποστρώματος της κοινής καταγωγής. Τον κίνδυνο όμως έκλειψης της αλληλεγγύης μπορεί να τον αποτρέψει μόνο όταν ανταποκρίνεται σε αναγνωρισμένα κριτήρια κοινωνικής δικαιοσύνης.

Μια δημοκρατική διαδικασία μπορεί μακροπρόθεσμα να θεωρείται νόμιμη και να εξασφαλίζει αλληλεγγύη, μόνον όταν φροντίζει για μια αρμόζουσα παροχή δικαιωμάτων και μια δικαυκή κατανομή τους. Από την αγορά εργασίας, την υγεία, την οικογένεια και την εκπαίδευση έως την προστασία της φύσης, η κοινωνική πολιτική υπό την ευρύτερη έννοια εκτείνεται σε ολόκληρο το φάσμα των κρατικών υπηρεσιών και δημοσίων οργανισμών που προσφέρουν συλλογικά αγαθά και διασφαλίζουν τις κοινωνικές, φυσικές, πολιτιστικές συνθήκες ζωής, οι οποίες

¹²² A. Heywood , ό.π σελ.106επ.

προφυλάσσουν τους αβρούς τρόπους και γενικά το δημόσιο χώρο μιας πολιτισμένης κοινωνίας από τον ξεπεσμό.

Σήμερα, παρατηρούνται μειώσεις του κοινωνικού προϋπολογισμού σε όλες τις χώρες καθώς και αυστηρότερες προϋποθέσεις πρόσβασης στα συστήματα ασφάλισης. Η συρρίκνωση των περιθωρίων δράσης στην εσωτερική πολιτική που διαδραματίζουν σημαντικό νομιμοποιητικό ρόλο φαίνεται στην αλληλεπίδραση της κοινωνικής και της οικονομικής πολιτικής αφενός, της οικονομικής πολιτικής και της εξέλιξης στην αγορά εργασίας αφετέρου.

Το χρήμα υποκαθιστά την εξουσία. Η ρυθμιστική εξουσία των συλλογικά δεσμευτικών αποφάσεων κινείται σύμφωνα με μια λογική διαφορετική από εκείνη του μηχανισμού ρύθμισης της αγοράς. Λόγου χάρη, μόνο η εξουσία μπορεί να εκδημοκρατισθεί όχι όμως και το χρήμα.¹²³

Το εθνικό κράτος χάνει όλο και πιο πολύ την ικανότητά του να αντλεί φόρους, να προωθεί την ανάπτυξη και έτσι να διασφαλίζει ουσιαστικά ερείσματα της νομιμότητάς του, ενώ δεν δημιουργούνται λειτουργικά ισοδύναμα.

Αντιθέτως, οι εθνικές κυβερνήσεις, ήδη ενόψει απειλών για μετανάστευση κεφαλαίων εμπλέκονται σε έναν ανταγωνισμό άρσης ρυθμίσεων για μείωση του κόστους παραγωγής, ο οποίος οδηγεί σε αισχροκέρδεια και αδρές ανισότητες εισοδημάτων σε αυξανόμενη ανεργία και κοινωνική περιθωριοποίηση ενός ολοένα μεγαλύτερου ποσοστού του πληθυσμού κάτω από το όριο της φτώχειας.¹²⁴

Το πιο επείγον πρόβλημα είναι *«ο τετραγωνισμός του κύκλου που συνιστούν η ευημερία, η κοινωνική συνοχή και η πολιτική ελευθερία»*.¹²⁵ Η εκτεταμένη παραίτηση από την πολιτική διαμόρφωση των κοινωνικών συνθηκών και η κατάργηση δεοντολογικών κριτηρίων υπέρ της προσαρμογής σε δήθεν αναπόφευκτες επιταγές του συστήματος της παγκόσμιας αγοράς, κυριαρχούν στις δημόσιες αρένες του δυτικού κόσμου.

Περαιτέρω, ελαττώνεται η ενοποιητική δύναμη του παραδοσιακού εθνικού τρόπου ζωής και κλονίζεται η σχετικά ομοιογενής βάση της αλληλεγγύης μεταξύ των

¹²³ J. Habermas «Ο μεταεθνικός αστερισμός» ό.π., Σελ. 116

¹²⁴ A. Heywood ό.π σελ. 154 επ

¹²⁵ R. Dahrendorf σε J. Habermas «Ο μεταεθνικός αστερισμός» ό.π., Σελ. 117

πολιτών. Τα συναισθήματα του προστατευτισμού που αναπτύσσονται στρέφονται τόσο κατά των εμπορών όπλων και ναρκωτικών και γενικότερα όλων εκείνων των εγκληματικών στοιχείων που διασαλεύουν την εσωτερική ασφάλεια, όσο και κατά του ξένου κεφαλαίου, των μεταναστών και των φυγάδων, οι οποίοι δήθεν καταστρέφουν τον εγχώριο πολιτισμό και υπονομεύουν το επίπεδο ζωής.

Το ελευθεριακό συναίσθημα από την άλλη, χαιρετίζει το άνοιγμα των εδαφικών και κοινωνικών συνόρων ως χειραφέτηση προς τις δύο κατευθύνσεις. Αφενός απελευθέρωση των υποκειμένων στην κυριαρχία από την κανονικοποιητική εξουσία του ρυθμιζόντος κράτους καθώς και ως απελευθέρωση των ατόμων από τους περιορισμούς που επιβάλλει η αφομοίωση από τα μοντέλα συμπεριφοράς ενός εθνικού συλλογικού σώματος.¹²⁶

Η αυξανόμενη πολυμέρεια, χαλαρώνει τους αποδιδόμενους δεσμούς με την οικογένεια, τον ζωτικό χώρο, την κοινωνική προέλευση και την παράδοση, θέτει σε κίνηση μια αλλαγή μορφών της κοινωνικής ένταξης-ενοποίησης. Με κάθε κύμα εκσυγχρονισμού ανοίγουν οι διυποκειμενικά κοινοί κόσμοι της ζωής, για να αναδιοργανωθούν και πάλι να κλείσουν. Η αποδέσμευση από έναν πιο ενοποιημένο κόσμο της ζωής οδηγεί τα άτομα στην αμφιρρέπεια των διευρυνόμενων περιθωρίων επιλογής. Η αναδιάρθρωση του κόσμου της ζωής, πρέπει να συντελεσθεί σε εκείνες τις διαστάσεις της αυτοσυνείδησης της αυτοδιάθεσης και της αυτοπραγμάτωσης που σφράγισαν τη δεοντολογική αυτοαντίληψη της νεωτερικότητας.¹²⁷

Υποδειγματικοί είναι κατά τον Habermas¹²⁸, οι τρόποι ζωής της ευρωπαϊκής αστικής τάξης. Όπως οι πολίτες της πόλης στις κοινότητες της ακμής του μεσαίωνα και της Αναγέννησης, έτσι και οι αστοί των φιλελεύθερων εθνικών κρατών των μεταγενέστερων νεότερων χρόνων ανέπτυξαν επίσης μοντέλα αυτοδιαχείρισης και συμμετοχής, ελευθερίας και ανοχής στα οποία εκφράζεται το πνεύμα της αστικής χειραφέτησης.

Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα αυτές οι εμπειρίες χειραφέτησης αρθρώθηκαν στις ιδέες της λαϊκής κυριαρχίας και των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Από τη Γαλλική και την Αμερικανική επανάσταση κάθε εκ νέου κλείσιμο μιας πολιτικής κοινότητας,

¹²⁶ A. Heywood, *οπ. σελ.* 199

¹²⁷ J. Habermas «Ο μεταεθνικός αστερισμός» *ό.π.*, Σελ.122

¹²⁸ J. Habermas «Ο μεταεθνικός αστερισμός» *ό.π*

βρίσκεται υπό την επιφύλαξη ενός εξισωτικού οικουμενισμού, ο οποίος τρέφεται από τη διαίσθηση της ισότιμης συμπερίληψης του Άλλου. Η πολυπολιτισμικότητα και η εξατομίκευση, μας αναγκάζουν να εγκαταλείψουμε τη συμβίωση του συντεταγμένου κράτους με το έθνος ως κοινότητα της καταγωγής για να ανανεωθεί σε ένα πιο διευρυμένο επίπεδο η αλληλεγγύη των πολιτών υπό την έννοια ενός ευαίσθητου απέναντι στις διαφορές οικουμενισμού.

Το κυρίαρχο κράτος πρέπει να ανοίξει και προς τα έξω, απέναντι στα διεθνή καθεστώτα.¹²⁹ Οι τάσεις αποδόμησης της γραφειοκρατίας των δημοσίων υπηρεσιών, της ιεραρχίας των οργανωτικών μορφών των επιχειρήσεων, της παράδοσης των οικογενειών και των σχέσεων μεταξύ των δύο φύλων και των συμβατικών τρόπων ζωής φαίνονται ευνοϊκές. Η αυξανόμενη διαφοροποίηση των μορφών επικοινωνίας και των νοοτροπιών, οι πιο χαλαροί δεσμοί των ψηφοφόρων με ένα κόμμα και η επιρροή των υποπολιτικών κινημάτων στην οργανωμένη πολιτική, η αυξανόμενη αυτονόμηση και εξατομίκευση στη διαμόρφωση της προσωπικής ζωής, προσδίδουν μια γοητεία στη διάλυση της οργανωμένης νεωτερικότητας.

Ταυτόχρονα δε, δημιουργούν ένα ιδιαίτερο ζήτημα σχετικά με το πώς θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί αυτή η αλλαγή. Διότι, πίσω από τη μεγάλη ευελιξία των σταδιοδρομιών υπάρχει μια απορρύθμιση της αγοράς εργασίας η οποία αυξάνει τον κίνδυνο της ανεργίας, η εξατομίκευση των βιογραφικών δεδομένων προδίδει μια επιβεβλημένη κινητικότητα που έρχεται σε σύγκρουση με μακροχρόνιους δεσμούς και η πολυμέρεια των τρόπων ζωής καθρεφτίζει και τον κίνδυνο κατακερματισμού μιας κοινωνίας που χάνει τη συνοχή της. Είναι αναγκαία μια ισορροπία ανάμεσα στο κλείσιμο και το άνοιγμα η οποία διέκρινε τους ευτυχείς σταθμούς στην ιστορία του ευρωπαϊκού εκσυγχρονισμού. Απαιτούνται νέες μορφές αυτοδιεύθυνσης της κοινωνίας στον «μεταεθνικό αστερισμό».¹³⁰ Η απάντηση που δίνει ο συνταγματικός πατριωτισμός, είναι η μετατόπιση του κέντρου βάρους στις οικουμενικές αρχές όπως αναπτύχθηκε ανωτέρω.

¹²⁹ J. Habermas «Ο μεταεθνικός αστερισμός» ό.π., Σελ. 122 επ.

¹³⁰ J. Habermas «Ο μεταεθνικός αστερισμός» ό.π., Σελ. 128

Ε2. Η ΥΠΟΧΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Μετά το 1945 η επανάσταση στις εικαστικές τέχνες οδήγησε στην υποχώρηση των εξαγριωμένων υπερδυνάμεων του ψυχρού πολέμου, το σταδιακό τέλος της αποικιοκρατίας, και κυρίως τη δημιουργία μεικτών οικονομιών που επέτρεψαν την επέκταση των δικαιωμάτων του πολίτη και την πραγματοποίηση βασικών κοινωνικών δικαιωμάτων. Φαίνεται ότι οι κυβερνήσεις των κρατών άντλησαν τόσα διδάγματα από τις καταστροφικές εμπειρίες του Μεσοπολέμου ώστε στράφηκαν προς μια οικονομική πολιτική με εσωτερική σταθερότητα, δημιουργώντας γενικευμένα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης.¹³¹ Αυτή η χρυσή εποχή όμως τελείωσε γύρω στα 1989¹³² και παρατηρείται μια σταδιακή υποχώρηση του κράτους δικαίου.

Η εποχή που το κράτος ως ρυθμιστής μπορούσε αναπτύσσοντας την κοινωνική πολιτική να τονώνει την δυναμική της οικονομίας και να εξασφαλίζει την κοινωνική συνοχή έχει ήδη παρέλθει.

Η ανάκληση του κοινωνικού κράτους ως συμβιβασμού, δημιούργησε κοινωνικό κόστος που δοκιμάζει τη συνοχή της φιλελεύθερης κοινωνίας. Τούτο δε διότι, οδήγησε σε αποκλεισμούς από το σύστημα απασχόλησης και μετεκπαίδευσης, από την αγορά κατοικίας, από οικογενειακούς πόρους κ.α. δημιουργώντας κατώτατα στρώματα που δεν μπορούν να αλλάξουν με δικές τους δυνάμεις την κοινωνική τους θέση. Όμως, μακροπρόθεσμα αυτό οδηγεί στην καταστροφή της φιλελεύθερης πολιτικής κουλτούρας και της οικουμενιστικής αντίληψης της κοινωνίας η οποία αποτελεί *conditio sine qua non* στις δημοκρατικές κοινωνίες. Οι αποφάσεις της πλειοψηφίας, αν και λαμβάνονται με τυπικά ορθό τρόπο, φαίνεται να καθρεφτίζουν μόνο τα συμφέροντα των ανώτερων στρωμάτων και με τον τρόπο αυτό υπονομεύουν την νομιμότητα των ίδιων των διαδικασιών και των θεσμών.¹³³

Στο πλαίσιο αυτό και δεδομένου ότι ο προστατευτισμός δεν είναι εφικτός στην παγκοσμιοποιημένη κοινωνία, προτάσσεται μια προσαρμογή της οικονομίας και του κοινωνικού κράτους σε ένα πιο ανοιχτό πλαίσιο, αυτό του συνταγματικού πατριωτισμού. Στην ιδανική εκδοχή της θεωρίας, οι παροχές που εξασφαλίζονται

¹³¹ A. Heywood, ό.π. σελ. 420

¹³² J. Habermas «Ο μεταεθνικός αστερισμός» ό.π., Σελ.81

¹³³ A. Heywod, ό.π. σελ.121

μέσω του κοινωνικού κράτους, καλύπτουν τις ανάγκες όλων των κοινωνικών ομάδων.

Προς αυτή την κατεύθυνση συνηγορεί και η δημιουργία υπερεθνικών θεσμών ως αμυντικών συμμαχιών απέναντι στον υπόλοιπο κόσμο και μεταβίβαση λειτουργιών που παραδοσιακά ανήκαν στο κράτος σε υπερεθνικά κέντρα λήψης αποφάσεων.¹³⁴ Η ανάγκη αυτή, επιτείνεται από το ότι οι κοινωνικοί τόποι δράσης είναι περιορισμένοι και οι κίνδυνοι που διατρέχουν τα έθνη είναι κοινοί και τα συλλογικά πεπρωμένα δικτυωμένα. Στο πλαίσιο όμως αυτό, διευρύνεται το πεδίο στο οποίο κινούνται οι πολίτες, καθιστώντας απαραίτητη την απαγκίστρωση από τα στοιχεία του εθνικισμού και η στροφή προς τις ιδέες του συνταγματικού πατριωτισμού.

ΣΤ. ΤΟ ΘΕΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΩΣ ΣΥΝΕΚΤΙΚΟΣ ΚΡΙΚΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

Κρίσιμο είναι το φιλοσοφικό ερώτημα για το δίκαιο του Λόγου και το πώς μπορεί να πραγματοποιηθεί η ένωση ελεύθερων και ίσων πολιτών με τα μέσα του θετικού δικαίου. *«Η κοινωνία είναι μόνο ο τίτλος που συνοψίζει τις ενστάσεις τις αντιφάσεις και τις αβεβαιότητες οι οποίες...προκύπτουν από την ενεργοποίηση των ιδεών της ελευθερίας και της ισότητας».*¹³⁵

Η νομική έννοια της αυτονομοθεσίας πρέπει να αποκτήσει μια πολιτική διάσταση και να διευρυνθεί στα μέτρα μιας κοινωνίας που επενεργεί δημοκρατικά στον εαυτό της. Τούτο δε προς το σκοπό, όπως από τα υπαρκτά συντάγματα συναγάγουμε το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα πραγματοποίησης μιας δίκαιης ή εύτακτης κοινωνίας.¹³⁶

Όπως αναφέρεται ανωτέρω, το κοινωνικό κράτος που αποτέλεσε το θεμέλιο του εθνικού κράτους, σήμερα συμπιέζεται. Η κυριαρχία του κράτους δεν είναι πλέον αδιαίρετη αλλά μοιρασμένη ανάμεσα στο κράτος και τις διεθνείς υπηρεσίες. Τα εδαφικά και πολιτικά όρια γίνονται όλο και πιο διαπερατά και συνεπώς βασικές αρχές της φιλελεύθερης δημοκρατίας όπως είναι η αυτοδιακυβέρνηση, ο δήμος, η συναίνεση, η αντιπροσώπευση και η λαϊκή κυριαρχία γίνονται προβληματικές. Οι

¹³⁴ A. Heywood, ό.π. σελ. 199

¹³⁵ J. Habermas «Ο μεταεθνικός αστερισμός» ό.π., σελ.90

¹³⁶ J. Rawls, «Θεωρία της δικαιοσύνης», ό.π

κοινωνίες που είναι δομημένες στο πλαίσιο του εθνικού κράτους ανοίγονται ωθούμενες από τον κατακλυσμό αποεθνικοποίησης που υφίστανται.¹³⁷

Ο τύπος του κράτους που προήλθε από τη Γαλλική και την Αμερικανική Επανάσταση επικράτησε σε παγκόσμια κλίμακα, όμως σήμερα τα δεδομένα έχουν αλλάξει. Προφανώς το εθνικό κράτος εκπληρώνει σημαντικές προϋποθέσεις επιτυχίας για τη δημοκρατική αυτοδιάθεση της κοινωνίας που συγκροτείται μέσα στα όριά του, δεν φαίνεται όμως να είναι αρκετό σε ένα παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον. Παραδοσιακά το κράτος δημιουργήθηκε ως διοικητικό κέντρο και φορολογική αρχή, ως εδαφική επικράτεια με ανεξάρτητη κυριαρχία που στο πλαίσιο του εθνικού κράτους εξελίχθηκε σε δημοκρατικό κράτος δικαίου και σε κοινωνικό κράτος.

Η κοινωνική οριοθέτηση της πολιτικής κοινότητας πρέπει να συνδυάζεται με την εδαφική οριοθέτηση μιας κρατικά ελεγχόμενης επικράτειας. Κατά την κλασική θεωρία δε, υπάρχει χωρισμός μεταξύ των διεθνών σχέσεων και της επικράτειας.

Όμως, ένας δημοκρατικός αυτοκαθορισμός μπορεί να επιτευχθεί μόνο όταν ο Λαός ενός κράτους μετατραπεί σε ένα έθνος πολιτών, οι οποίοι παίρνουν την πολιτική τους τύχη στα χέρια τους. Η συμβολική κατασκευή ενός «λαού» είναι εκείνη που μετέτρεψε το σύγχρονο κράτος σε εθνικό κράτος.¹³⁸

Είναι αλήθεια ότι η εθνική συνείδηση, εξασφαλίζει στο κράτος το αναγκαίο υπόστρωμα για μια αλληλεγγύη μεταξύ των πολιτών. Τα μέλη του ίδιου έθνους αν και είναι και παραμένουν ξένα μεταξύ τους, αισθάνονται υπεύθυνα το ένα για το άλλο ώστε να είναι πρόθυμα να κάνουν θυσίες (π.χ. να πληρώνουν φόρους).

Η μετάβαση από την κυριαρχία των ηγεμόνων, στη λαϊκή κυριαρχία μετέτρεψε τα δικαιώματα των μειονοτήτων ως ιδεατό τύπο, σε δικαιώματα ανθρώπων και πολιτών.

Το κράτος με δημοκρατικό πολίτευμα είναι σύμφωνα με την ιδέα του μια τάξη ηθελημένη από το λαό και νομιμοποιημένη από την ελεύθερα διαμορφωμένη γνώμη και βούλησή του, η οποία επιτρέπει στους παραλήπτες του δικαίου να θεωρούνται πρωτουργοί του. Ταυτόχρονα, ο παρεμβατισμός του κοινωνικού κράτους που είναι θεμελιωμένος στα βασικά δικαιώματα διευρύνει τη δημοκρατική αυτονομοθεσία των

¹³⁷ J. Habermas «Ο μεταεθνικός αστερισμός» ό.π., Σελ. 95

¹³⁸ Κ. Μαυριάς, «Συνταγματικό Δίκαιο» οπ.

πολιτών ενός εθνικού κράτους προς την κατεύθυνση μιας δημοκρατικά αυτορυθμιζόμενης κοινωνίας στο πλαίσιο του εθνικού κράτους.

Η μετατόπιση των βαρών από τον κυρίαρχο της επικράτειας στον κύριο της ταχύτητας αποδυναμώνει το εθνικό κράτος. Το ζήτημα είναι ποιες διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης μειώνουν την ικανότητα του εθνικού κράτους να διατηρεί ανέπαφα τα όρια του συστήματος και να ρυθμίζει τις διαδικασίες ανταλλαγής με το περιβάλλον του, ειδικότερα δε, τι συνέπειες έχει αυτό στην ασφάλεια δικαίου και την αποτελεσματικότητα του κρατικού διοικητικού μηχανισμού, στην κυριαρχία του κράτους εντός της επικράτειάς του, στη συλλογική ταυτότητα και στη δημοκρατική νομιμότητα του εθνικού κράτους.¹³⁹

Ως προς την ασφάλεια δικαίου, το σύνθημα «ισχνό κράτος»¹⁴⁰, δεν οφείλεται τόσο στην καθυστερούμενη δυσκίνητη διοίκηση, όσο στη φορολογική πίεση που ασκεί η παγκοσμιοποίηση στους φορολογούμενους πόρους του κράτους.

Σε επίπεδο κρατικής κυριαρχίας, σύμφωνα με τις περιγραφές του ρεαλισμού των πολιτικών επιστημών, ο κόσμος των κρατών αποτελείται από ανεξάρτητα εθνικά-κρατικά κέντρα, τα οποία σε ένα άναρχο περιβάλλον λαμβάνουν λιγότερο ή περισσότερο ορθολογικές αποφάσεις σύμφωνα με τις προτιμήσεις που απορρέουν από τη διατήρηση και την επέκταση της εξουσίας τους.¹⁴¹

Παρά το γεγονός ότι η κυριαρχία και η μονοπώληση της βίας της κρατικής εξουσίας παραμένουν τυπικά άθικτες, οι αυξανόμενες αλληλεξαρτήσεις της παγκοσμιοποίησης κάνουν αμφίβολη την προϋπόθεση ότι η εθνική πολιτική μπορεί στα όρια της επικράτειας να ταυτισθεί με το πραγματικό πεπρωμένο της κοινωνίας.

Πέρα από τα εθνικά κράτη χαράσσονται πλέον μέσω στρατιωτικών και οικονομικών δικτυώσεων (ΝΑΤΟ, ΟΟΣΑ) άλλα σύνορα που έχουν εξίσου μεγάλη σημασία με τα εθνικά. Τα καθεστάτα που έχουν δημιουργηθεί σε περιφερειακό, διεθνές και παγκόσμιο επίπεδο, (ΔΝΤ, Παγκόσμια Τράπεζα, WTO, WHO, ICAO), επιτρέπουν μια κυβερνητική δραστηριότητα πέρα από το εθνικό κράτος και αντισταθμίζουν την

¹³⁹ J. Habermas «Ο μεταεθνικός αστερισμός» ό.π., Σελ. 103

¹⁴⁰ Το σύνθημα αυτό που προβλήθηκε από τους θεωρητικούς του κλασικού φιλελευθερισμού σήμαινε ότι το κράτος πρέπει να αποβλέπει μόνο στην προστασία από εξωτερικούς εχθρούς, προστασία της ιδιοκτησίας, δημιουργία και διατήρηση των δημοσίων θεσμών, σταθερό νόμισμα και ενίσχυση του οδικού και συγκοινωνιακού δικαίου

¹⁴¹ J. Habermas «Ο μεταεθνικός αστερισμός» ό.π., Σελ. 105

απώλεια της ικανότητας για δράση σε εθνικό επίπεδο σε λειτουργικούς τομείς. Επιπλέον μορφώματα όπως η ΕΕ μπορούν να εξηγήσουν γιατί τα συστατικά του εθνικού κράτους όρια μεταξύ εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής γίνονται ασαφή.¹⁴²

Σε αυτό το πολύπλοκο πλαίσιο, το θετικό δίκαιο προκρίνεται, μέσω του συνταγματικού πατριωτισμού, ως ένα κοινό στοιχείο το οποίο μπορεί να συμβάλλει στη συνοχή των πολιτών.

Z. ΤΑ ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΩΣ ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΤΙΚΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ

Τα σύγχρονα συστήματα δικαίου έχουν στηριχθεί ουσιαστικά σε υποκειμενικά δικαιώματα, τα οποία αποδεσμεύουν τον δικαιούχο από ηθικές επιταγές ή προδιαγραφές άλλου είδους.

Η διαφορά ανάμεσα στο δίκαιο και την ηθική, έγκειται στο ότι, ενώ η ηθική μας λέει τι είμαστε υποχρεωμένοι να κάνουμε, στο δίκαιο υπάρχει μια πρωτοκαθεδρία των δικαιωμάτων. Τα ηθικά δικαιώματα ανάγονται σε αμοιβαίες υποχρεώσεις ενώ οι νομικές υποχρεώσεις προέρχονται από τους νόμιμους περιορισμούς των υποκειμενικών ελευθεριών.¹⁴³ Μια κοινότητα δικαίου προστατεύει την ακεραιότητα των προσώπων που ανήκουν σε αυτή, μόνο καθόσον αυτά έχουν το τεχνητά παραγόμενο καθεστώς των φορέων υποκειμενικών δικαιωμάτων. Οι κανόνες δικαίου πρέπει να είναι φτιαγμένοι έτσι ώστε από διαφορετικές κάθε φορά απόψεις να μπορούν να θεωρούνται δεσμευτικοί και νόμοι ελευθερίας. Η ισχύς μιας διάταξης δικαίου σημαίνει ότι η κρατική εξουσία εγγυάται ταυτόχρονα τη νόμιμη θέσπισή της και την πραγματική επιβολή της.

Μεταβλητές είναι και οι διατάξεις του Συντάγματος, ακόμη και οι βασικές διατάξεις τις οποίες το ίδιο το Σύνταγμα χαρακτηρίζει ως αμετάβλητες έχουν την ίδια μοίρα με το θετικό δίκαιο εν γένει καθώς π.χ. μια αλλαγή του καθεστώτος μπορεί να τις θέσει εκτός ισχύος. Η πολιτική θεωρία έδωσε δύο απαντήσεις στο ζήτημα της νομιμότητας:

¹⁴² Α. Heywood, ό.π. σελ. 211

¹⁴³ Π. Δαγτόγλου, «Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα», ό.π.

λαϊκή κυριαρχία και ανθρώπινα δικαιώματα, χωρίς όμως να μπορέσει να άρει την μεταξύ τους ένταση.¹⁴⁴

Τα ανθρώπινα δικαιώματα, ανεξάρτητα από το ηθικό τους περιεχόμενο, έχουν τη μορφή νομικών δικαιωμάτων.¹⁴⁵ Με τον τρόπο αυτό υφίσταται μια ιδιαίτερη ένταση ανάμεσα στο οικουμενικό νόημα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και τις τοπικές προϋποθέσεις της πραγματοποίησής τους. Αφενός μπορεί κανείς να φανταστεί την εξάπλωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων με τρόπο ώστε όλα τα κράτη να γίνουν δημοκρατικά κράτη δικαίου. Εναλλακτικά, θα μπορούσε να δημιουργηθεί μια δυνατότητα ο καθένας να απολαμβάνει τα ανθρώπινα δικαιώματα ως πολίτης του κόσμου επί τη βάση του άρθρου 28 της Γενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου των Ηνωμένων Εθνών.¹⁴⁶

Στην ασταθή κατάσταση που βρισκόμαστε, τα ανθρώπινα δικαιώματα προσφέρουν τη μοναδική αναγνωρισμένη από όλους βάση νομιμοποίησης για την πολιτική της διεθνούς κοινότητας.¹⁴⁷ Βέβαια, η γενική ισχύς, το περιεχόμενο και η θέση προτεραιότητας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων εξακολουθούν να είναι κάτι αμφιλεγόμενο. Αυτό φαίνεται και από την ευρωπαϊκή ιστορία ερμηνείας και πραγματοποίησης των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Τα ίσα δικαιώματα επεκτάθηκαν σταδιακά σε καταπιεζόμενες και περιθωριοποιημένες και αποκλεισμένες ομάδες. Η αναγνώριση των δικαιωμάτων των εργατών, των γυναικών, των Εβραίων, των αθίγγανων, των ομοφυλόφιλων, των αιτούντων άσυλο κλπ ήταν αποτέλεσμα σκληρών πολιτικών αγώνων. Η εξισωτική αντίληψη για γενική ισχύ και συμπερίληψη όλων λειτούργησε στις περιπτώσεις αυτές ως εργαλείο συγκάλυψης της πραγματικής άνισης μεταχείρισης των σιωπηρά αποκλεισμένων.¹⁴⁸

Η ανακατασκευή της σχέσης μεταξύ των ελευθεριών και των δικαιωμάτων του πολίτη ξεκινά από μια κατάσταση στην οποία ελεύθεροι και ίσοι μεταξύ τους πολίτες σκέφτονται από κοινού πώς μπορούν να ρυθμίσουν τη συμβίωσή τους τόσο με τα μέσα του θετικού δικαίου όσο και νόμιμα. Ξεκινάμε από τις οριζόντιες σχέσεις

¹⁴⁴ J. Habermas «Ο μεταεθνικός αστερισμός» ό.π., Σελ. 160

¹⁴⁵ Π. Δαγτόγλου ό.π. σελ. 5 όπου γίνεται και αναφορά ανάμεσα στην έννοια του «δικαιώματος» η οποία είναι έννοια νομική και την έννοια της «ελευθερίας» που έχει πολιτική χροιά.

¹⁴⁶ «Καθένας έχει το δικαίωμα να επικρατεί μια κοινωνική και διεθνής τάξη, μέσα στην οποία τα δικαιώματα και οι ελευθερίες που προκηρύσσει η παρούσα Διακήρυξη να μπορούν να πραγματώνονται σε όλη τους την έκταση.» http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/grk.pdf

¹⁴⁷ Π. Δαγτόγλου, ό.π. σελ. 23

¹⁴⁸ J. Habermas «Ο μεταεθνικός αστερισμός» ό.π., Σελ.165

μεταξύ των πολιτών και σε δεύτερο στάδιο εισάγονται οι σχέσεις των πολιτών προς τον λειτουργικά απαραίτητο κρατικό μηχανισμό. Όμως, η διαδικασία αυτή προϋποθέτει θεσπισμένο και δεσμευτικό δίκαιο ως σκόπιμο και μη προβληματικό.

Βέβαια, αυτό προϋποθέτει ότι οι συλλογικές ταυτότητες στις οποίες αναφερόμαστε, όπως αντικατοπτρίζονται στις διάφορες εκφάνσεις της ζωής, δεν αντιτίθενται στις οικουμενικές αρχές. Όμως εύκολα μας έρχονται στου νου κοινότητες, στις οποίες τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν προϋπάρχουν ως ηθικά δεδομένα, πολύ περισσότερο δε κάποιες από τις αρχές αυτές, φαντάζουν ξένες και ασύμβατες με τις βασικές τους αξίες. Για παράδειγμα, ο διαχωρισμός κράτους- εξουσίας, η *Laïcité*, που αποτελεί θεμέλιο του γαλλικού κράτους, φαντάζει παράλογος και απαράδεκτος στη νοοτροπία ενός μουσουλμάνου.¹⁴⁹ Το πρόβλημα δε, είναι ότι από τη σκοπιά ενός φονταμενταλιστικά νοουμένου ισλάμ¹⁵⁰, χριστιανισμού ή εβραϊσμού η δική τους αξίωση αλήθειας είναι απόλυτη και υποκρύπτει την βαθιά ριζωμένη πεποίθηση ότι σε περίπτωση ανάγκης αξίζει να επιβληθεί με μέσα πολιτικής ισχύος. Αυτή η αντίληψη έχει συνέπειες για τον αποκλειστικό χαρακτήρα της κοινότητας. Οι θρησκευτικές ή κοσμοθεωρητικές νομιμοποιήσεις αυτού του είδους δεν συμβιβάζονται με την ισότιμη συμπερίληψη των ετερόδοξων και των αλλοθρήσκων.

Η σύγκρουση των πολιτισμών εκτυλίσσεται σήμερα στο πλαίσιο μιας παγκόσμιας κοινωνίας στην οποία τα συλλογικά κέντρα λήψης αποφάσεων ανεξάρτητα από τις διαφορετικές παραδόσεις τους πρέπει να συμφωνήσουν για τους κανόνες συμβίωσης καθώς η αυτάρκης απομόνωση δεν είναι πλέον επιλογή. Ανεξάρτητα από το πολιτιστικό υπόβαθρο όλοι οι συμμετέχοντες γνωρίζουν ασφαλώς ότι μια συναίνεση που στηρίζεται σε πεποιθήσεις, δεν μπορεί να επιτευχθεί όσο δεν υπάρχουν συμμετρικές σχέσεις ανάμεσα στους επικοινωνούντες ήτοι αμοιβαία παραδοχή για προθυμία να βλέπει κανείς τις δικές του παραδόσεις με τα μάτια ενός ξένου, να μαθαίνει από τον άλλον κλπ.

¹⁴⁹ D. Leydet “Patriotisme constitutionnel et identité nationale”, *Philosophiques* (192), (1992), σελ. 81-92 σε www.erudit.org/en/journals/philoso/1992-v19-n2-philoso1795/021793ar/ όπου γίνεται αναφορά στη χρήση του συνταγματικού πατριωτισμού στα πλαίσια της συζήτησης για την ανεξαρτησία του Quebec.

¹⁵⁰ A. Heywood σελ. 66

Η. ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΕΣ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ

Δεν θα πρέπει βέβαια να μείνει ασχολίαστη η αντίδραση των εθνοκεντρικών φωνών απέναντι σε αυτή την πολυπολιτισμική σύνθεση του κράτους. Χαρακτηριστικό είναι ότι στις εύπορες κοινωνίες πληθαίνουν οι εθνοκεντρικές αντιδράσεις του εγχώριου πληθυσμού εναντίον κάθε ξένου στοιχείου που χαρακτηρίζονται από μίσος και βία σε βάρος αλλοδαπών και ανθρώπων με άλλη θρησκεία ή διαφορετικό χρώμα δέρματος ακόμα και εναντίον περιθωριακών ομάδων και αναπήρων. Στο κλίμα αυτό δημιουργούνται και κινήματα όπως η Lega Nord που θέλει να αποσχίσει τον οικονομικά εύπορο Βορρά από την υπόλοιπη Ιταλία.¹⁵¹

Οδηγούμαστε λοιπόν προς μια σκλήρυνση της εθνικής ταυτότητας και ταυτόχρονα μια δημιουργία υβριδικών διαφοροποιήσεων οι οποίες υπονομεύουν τους συγκριτικά ομοιογενείς τρόπους ζωής.

Σημαντικό ρόλο δε, διαδραματίζει και το γεγονός ότι η αθλιότητα της καταπίεσης των εμφυλίων και της φτώχειας δεν είναι πλέον μια τοπική υπόθεση. Η κατάσταση αυτή επιταχύνει τα ευρύτερα στρώματα μετανάστευσης και μεταβάλλει αισθητά την εθνοτική, θρησκευτική και πολιτιστική σύνθεση του πληθυσμού. Παρά τους αυστηρούς και ενίοτε αντίθετους προς τα θεμελιώδη δικαιώματα κανονισμούς μετανάστευσης, όλα τα ευρωπαϊκά έθνη τείνουν να γίνουν πολυπολιτισμικές κοινωνίες.¹⁵²

Αυτό με τη σειρά του ταραξεί τις φαινομενικά ομοιογενείς κοινωνίες οι οποίες δεχόμενες τα κύματα μετανάστευσης πρέπει να βρουν έναν τρόπο να τα αντιμετωπίσουν. Και στην περίπτωση αυτή μπορεί να δοθεί είτε μια εθνικιστική, επηρμένη και προσκολλημένη σε ιδέες περί ομοιογενούς εθνικής συνθέσεως του κράτους λύση η οποία οδηγεί σε αποκλεισμό και περιθωριοποίηση, είτε η εδώ υποστηριζόμενη θέση περί ένταξης και ενσωμάτωσης μέσω του συνταγματικού πατριωτισμού.

¹⁵¹ Βλ. τις θέσεις του κόμματος και ιστορικά στοιχεία <http://www.leganord.org/index.php>

¹⁵² Α. Heywood, ό.π. σελ.175

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^ο: ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΑ ΘΕΜΑΤΑ

Α. ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ

Α1. ΙΣΠΑΝΙΑ

Ο συνταγματικός πατριωτισμός προέκυψε στην Ισπανία μετά τη δημιουργία του Συντάγματος του 1978 ως ένας τρόπος ενοποίησης της χώρας, ενώ αυτή προσπαθούσε να ξεπεράσει εθνικές και εθνικιστικές τάσεις.¹⁵³ Αυτή η ταυτότητα θα βασιζόταν σε μια «ευρεία έννοια της ιθαγένειας» και «στην αίσθηση ταυτοποίησης με ένα πολιτικό σύστημα που παρέσχε ελευθερία και ισότητα σε κάθε πολίτη» όπως όρισε το Σύνταγμα του 1978.¹⁵⁴

Βέβαια, η έννοια διαστρεβλώθηκε στο πλαίσιο της ευρύτατης αντιπαράθεσης που αφορούσε την περιφερειακή αυτονομία και τον φεντεραλισμό, δηλαδή την ομοσπονδιακή οργάνωση της κρατικής εξουσίας στην οποία κάποιες από τις συνιστώσες την ομοσπονδία οντότητες έχουν περισσότερες εξουσίες από τις υπόλοιπες.¹⁵⁵

Αν και η έννοια του συνταγματικού πατριωτισμού έχει χρησιμοποιηθεί τόσο από το Κόμμα Ισπανικών Σοσιαλιστικών Εργαζομένων (PSOE) όσο και από το Λαϊκό Κόμμα (Partido Popular (PP)), υποστηρίχθηκε περισσότερο από τους σοσιαλιστικούς αριστερούς¹⁵⁶. Κατά τη διάρκεια των δυο τελευταίων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα, ο «πατριωτισμός» αντικατέστησε τον όρο «εθνικισμός» καθώς ο τελευταίος χρησιμοποιούνταν μόνο από κάποιους εθνικιστές που εννοούσαν το όρο σε μια εθνοκεντρική βάση αντί για μια κοινωνικοκεντρική βάση,¹⁵⁷ ενώ και ο José Luis

¹⁵³ Muro Diego, Quiroga Alexander, "Spanish Nationalism: Ethnonic or Civic" 2005, Για την εφαρμογή του συνταγματικού πατριωτισμού στη μεταναστευτική πολιτική Andreas Wimmer "How (not) to think about ethnicity in immigrant societies: A boundary making perspective" βλ. https://www.compas.ox.ac.uk/media/WP-2007-044-Wimmer_Ethnicity_Immigrant_Societies.pdf

¹⁵⁴ Mateo Ballester "The reception of constitutional patriotism by the Spanish left" http://paperroom.ipsa.org/papers/paper_14094.pdf

¹⁵⁵ J.W. Müller, «Συνταγματικός πατριωτισμός», ό.π., σελ. 95

¹⁵⁶ Payero Lucia, οπ

¹⁵⁷ Kenneth Bollen, Juan Diez Medrano, "Who are the Spaniards? Nationalism and Identification in Spain" Social Forces, Vol. 77, No.2 (1998), σελ. 587-621 <http://www.u.arizona.edu/~jag/POL596A/bollensapnat.pdf>

Rodríguez Zapatero υποστήριξε τον συνταγματικό πατριωτισμό τόσο στην προεκλογική του εκστρατεία όσο και μετά την εκλογή του. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια, ακόμη και η αριστερά άρχισε να εγκαταλείπει την υπεράσπισή της για συνταγματικό πατριωτισμό.¹⁵⁸

Από μια συνοπτική επισκόπηση της εφαρμογής του συνταγματικού πατριωτισμού στην Ισπανία¹⁵⁹ παρατηρεί κανείς ότι σε αντίθεση με το γερμανικό συνταγματικό πατριωτισμό, ο ισπανικός στερείται μνήμης. Ενώ ο Habermas πίστευε ότι η αντιμετώπιση του παρελθόντος του κράτους και το άνοιγμά του στην κριτική ήταν κρίσιμο, η Ισπανία στερείται αυτής της ανάλυσης της ιστορικής μνήμης και εξακολουθεί να αντιμετωπίζει εθνικά ερωτήματα σχετικά με τον εμφύλιο πόλεμο και το γαλλικό καθεστώς. Επίσης ενώ για τον Habermas η ελεύθερη πολιτική βούληση είναι απαραίτητη, αυτή δεν παίζει ρόλο στην Ισπανία.

A2. ΚΑΝΑΔΑΣ

Στον Καναδά, ο συνταγματικός πατριωτισμός προβλήθηκε σαν μια μορφή πολιτικής πίστης η οποία μπορεί να στεγάσει τις αξιώσεις για μια πολιτική της αναγνώρισης που βασίζεται στα πολιτισμικά στοιχεία τα οποία συνέχουν τις επιμέρους συσσωματώσεις που διαβιούν σε μια χώρα με ετερογενή στοιχεία όπως ο Καναδάς. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Καναδάς, όπως και η Αυστραλία, είναι χώρες των οποίων ο πληθυσμός διαμορφώθηκε μέσω του εποικισμού. Για το λόγο αυτό θεωρούνται αρχετυπικά παραδείγματα πολιτειών όπου η κοινή καταγωγή δεν αποτελεί προϋπόθεση συγκρότησης συλλογικής ταυτότητας. Ωστόσο δεν μπορεί να αποφευχθεί η αναγκαιότητα συγκερασμού μεταξύ των δύο τύπων των πολιτικών αναγνώρισης που συνοδεύουν το νεωτερικό κράτος, ήτοι αφενός την αναγνώριση της μοναδικής ταυτότητας κάθε ατόμου ανεξαρτήτως γένους, φυλής, εθνικότητας και αφετέρου τον σεβασμό των τρόπων θεώρησης που συνδέονται με επιμέρους συλλογικές ταυτότητες που συνυπάρχουν με την ατομική ταυτότητα καθενός π.χ.

¹⁵⁸ Ballester M. οπ.

¹⁵⁹ Payero L. οπ.

μειονότητες, αλλοδαποί κλπ. Αυτός ο συγκερασμός είναι απαραίτητος για να υπάρξει το ελάχιστο πολιτικής αφοσίωσης που απαιτεί η ύπαρξη συγκροτημένης πολιτείας.¹⁶⁰

A3. ΕΛΒΕΤΙΑ

Η Ελβετία ήταν μια από τις χώρες που ανέφερε αρχικά ο Sternberger ως παράδειγμα συνταγματικού πατριωτισμού. Η χώρα δεν υπήρξε ποτέ κράτος-έθνος, αλλά μάλλον ήταν πάντα μια συνομοσπονδία, η οποία σήμερα κατοικείται από τέσσερις κύριες εθνικές ομάδες.¹⁶¹ Η ετερογένεια της Ελβετίας πηγάζει από την ιστορική της θέση στην Ευρώπη και την ανάγκη της για υπεράσπιση έναντι των γειτόνων της. Η ταυτότητά της κατευθύνεται από μια διαδικασία οριοθέτησης από τους άλλους, η οποία προωθείται, μεταξύ άλλων, από την εμπειρία της άμυνας έναντι των ισχυρότερων εχθρών. Αυτό οδηγεί τους θεωρητικούς, όπως ο Habermas, να την χαρακτηρίσει ως «πρωτότυπο πολιτικό έθνος».¹⁶² Οι ακρογωνιαίοι λίθοι της εθνικής ταυτότητας της Ελβετίας προδιαγράφονται στις πολιτικές αξίες της άμεσης δημοκρατίας, της ουδετερότητας και του φεντεραλισμού.¹⁶³ Αυτοί οι ακρογωνιαίοι λίθοι, εμφανίζονται στις πολιτικές και τα θεσμικά όργανα της χώρας, και αναπτύσσονται και ενισχύονται από τον ελβετικό λαό, δημιουργώντας την κοινή ταυτότητα. Πρόκειται για αυτό που πολλοί μελετητές υποστηρίζουν, ότι δηλαδή οι εθνικές ερμηνείες των συνταγματικών αρχών δεν προϋποθέτουν μια κοινή εθνική κουλτούρα.

Ο Eugster¹⁶⁴ τονίζει ακριβώς το γεγονός ότι η πολυπολιτισμική ταυτότητα και η πολιτισμική ποικιλομορφία της Ελβετίας αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της ελβετικής ταυτότητας χωρίς να αντικαθιστά την εθνική πολιτική ταυτότητα αλλά πολύ περισσότερο αποτελεί παράγοντα που την υποστηρίζει.

¹⁶⁰ Charles Taylor, «Πολυπολιτισμικότητα: Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης», (μτφ Φιλήμων Παιονίδης), Πόλις, Αθήνα 1997

¹⁶¹ Mammone, Andrea Godin, Emmanuel Jenkins Brian, “Mapping the extreme right in contemporary Europe from local to transnational”, London Routledge σελ.214-221

¹⁶² Eugster Beatrice, Stijbis Oliver, “The Swiss: a political nation?” 2001
<http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1662-6370.2011.02029.x/full>

¹⁶³ Cederman Lars-Erik, “Constucting Europe’s identity: the external dimension boulder”, Lynne Rienner, 2001, σελ. 81-89

¹⁶⁴ Eugster οπ

A4. ΗΝΩΜΕΝΕΣ ΠΟΛΙΤΕΙΕΣ ΑΜΕΡΙΚΗΣ

Στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, ο συνταγματικός πατριωτισμός μπορεί να βασιστεί σε δύο κείμενα, ήτοι στο Σύνταγμα και στη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας. Στο Σύνταγμα περιγράφονται οι προσδοκίες για πολιτική συμπεριφορά των πολιτών, ενώ τα ιδεώδη που ενσωματώνονται σε αυτά τα δύο κείμενα έχουν ενθαρρύνει την ενοποίηση των πολιτών.¹⁶⁵ Οι Ηνωμένες Πολιτείες προωθούν τις ιδέες του συνταγματικού πατριωτισμού και σε αυτό συντελεί το γεγονός ότι οι Αμερικανοί, ως μέλη της κατ' εξοχήν πολυπολιτισμικής χώρας, βρίσκουν μια πηγή ενότητας στο Σύνταγμά τους. Αυτή η πηγή ενότητας είναι μάλιστα ικανή να αντικαταστήσει τις κάθε είδους πολιτισμικές επιρροές, και να σχηματίσει μια ευρύτερη αμερικανική ταυτότητα. Οι αρχές της Διακήρυξης της Ανεξαρτησίας από την άλλη, συνεισφέρουν στη βάση του συνταγματικού πατριωτισμού στην Αμερική, διότι, δεν είναι επιλογές μιας συγκεκριμένης πολιτικής κουλτούρας, αλλά καθολικές, διαρκείς και αυτονόητες αλήθειες.¹⁶⁶ Αυτά τα κείμενα έχουν σηματοδοτήσει όχι μόνο την κυβερνητική δράση αλλά και την αντίδραση των πολιτών.

Πολλές από τις αξίες που επηρέασαν το Αμερικανικό Σύνταγμα, προέρχονται από τις ιδέες του Διαφωτισμού οι οποίες με την πάροδο του χρόνου έχουν μετατραπεί σε ιδέες που υποδεικνύουν τον εξαιρετικό χαρακτήρα της Αμερικής, αυτό δηλαδή που την διαφοροποιεί από άλλα κράτη και την συναίσθηση ενός κοινού πεπρωμένου .

Σε όλη τη διάρκεια της πρώιμης ιστορίας της χώρας, το Σύνταγμα χρησιμοποιήθηκε ως βάση για την καθιέρωση της εξωτερικής πολιτικής και για τον προσδιορισμό της ικανότητας της κυβέρνησης να αποκτήσει γη από άλλα έθνη. Στα πρώτα χρόνια ζωής του κράτους, κυβερνητικοί αξιωματούχοι ερμήνευσαν ευρέως το Σύνταγμα για να δημιουργήσουν ένα αρχέτυπο πρότυπο για την εξωτερική πολιτική.

Οι μάχες, πολιτικές και σωματικές, για την καταπολέμηση της δουλείας, αποτελούν χαρακτηριστικά δείγματα συνταγματικού πατριωτισμού στις Ηνωμένες Πολιτείες, καταδεικνύοντας την αλλαγή των κανόνων και των αξιών.¹⁶⁷ Στα μέσα της δεκαετίας

¹⁶⁵ J.W. Müller A general Theory of constitutional patriotism οπ

¹⁶⁶ Kristol William "Toward a Neo-reagnite Foreign Policy"

<https://www.scribd.com/document/289485026/Toward-Neo-Reaganite-Foreign-Policy>

¹⁶⁷ J.W. Müller, "Seven ways to misunderstand constitutional patriotism" οπ

του 1780, εκατοντάδες χιλιάδες σκλάβοι χρησίμευσαν ως ακρογωνιαίος λίθος της αμερικανικής παραγωγής.¹⁶⁸ Η υπεράσπιση μέσω του Συντάγματος των δικαιωμάτων των σκλάβων δημιούργησε μια ρήξη στις αξίες της Αμερικής καθώς το ήμισυ της χώρας υποστήριξε την αρχή της Διακήρυξης της Ανεξαρτησίας ότι «όλοι οι άνδρες δημιουργήθηκαν ίσοι» ενώ το άλλο μισό υποστήριξε την εκδοχή του Συντάγματος, το οποίο επέτρεπε τη δουλεία. Το αίτημα των αγωνιστών κατά της δουλείας βασίστηκε στο Σύνταγμα και στη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας και απέβλεπε στο να επιλυθεί αυτή η διαφοροποίηση ερμηνείας ανάμεσα στο Σύνταγμα και τη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας. Ο Frederick Douglass υποστήριξε ότι το Σύνταγμα των Ηνωμένων Πολιτειών, που είναι αυθύπαρκτο και ερμηνεύεται μόνο υπό το φως της αποστολής του, χωρίς αναφορά στις απόψεις των ανθρώπων που το πλαισίωσαν και υιοθέτησαν, ή στην ομοιόμορφη και καθολική εφαρμογή του από τη στιγμή της υιοθέτησής του μέχρι σήμερα, και δεν πρέπει να χρησιμοποιείται σαν μέσο υπέρ της δουλείας.

Μια παρόμοια ρητορική οδήγησε στη 13η τροποποίηση του Συντάγματος των Ηνωμένων Πολιτειών και σε μια καθολική πατριωτική θεώρηση κατά της δολοφονίας, αλλάζοντας τους κανόνες και τις αξίες της κοινωνίας, οι οποίοι στη συνέχεια επαναπροσδιορίστηκαν στο Σύνταγμα.

Επίσης ο μακαρθισμός, έφερε στο φως την όψη του συνταγματικού πατριωτισμού, η οποία στα μάτια των επικριτών του μπορεί να οδηγήσει σε πολιτικές κυνηγιού μαγισσών.¹⁶⁹ Στη δεκαετία του 1950, χιλιάδες Αμερικανοί, συμπεριλαμβανομένων κυβερνητικών αξιωματούχων, μελών των ενόπλων δυνάμεων, πολιτιστικών αστέρων και απλών πολιτών στάθηκαν μπροστά σε ένα συμβούλιο του Κογκρέσου για να αποδείξουν ότι δεν είχαν κομμουνιστικές επαφές.¹⁷⁰ Η αυστηρή τήρηση του συντάγματος και ο φόβος του κομμουνισμού οδήγησαν στην άρση των πολιτικών ελευθεριών πολλών πολιτών.¹⁷¹ Ωστόσο, μετά από πολυάριθμες τηλεοπτικές ακροάσεις και παράλογες κατηγορίες, ο γερουσιαστής Joseph Mc Carthy, θεωρήθηκε ανεπιθύμητος από τον αμερικανικό λαό και η κομμουνιστική ανησυχία σχετικά με τον συνταγματικό πατριωτισμό εγκαταλείφθηκε.

¹⁶⁸ Horton , James Oliver, “Race and the American Constitution” <http://www.gilderlehrman.org/history-by-era/creating-new-government/essays/race-and-american-constitution-struggle-toward-nationa>

¹⁶⁹ J.W. Müller Συνταγματικός πατριωτισμός όπ

¹⁷⁰ <http://www.ushistory.org/us/53a.asp>

¹⁷¹ Merritt, Eve Collyer “The Extraordinary Injustice of McCarthy’s America” <http://www.e-ir.info/2011/11/03/the-extraordinary-injustice-of-mccarthy%E2%80%99s-america/>

Αυτό επιβεβαιώνει το επιχείρημα του Müller ότι, ακόμη και αν καταστάσεις όπως ο μακαρθισμός είναι δυνατές σε χώρες που προσχωρούν στον συνταγματικό πατριωτισμό, αυτές οι ίδιες οι κοινωνίες έχουν συχνά αξίες και μηχανισμούς οι οποίοι τελικά καταπολεμούν τη μισαλλοδοξία.¹⁷²

Το κίνημα για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα τον 20ό αιώνα, χρησιμοποίησε συχνά το Σύνταγμα προκειμένου να κερδίσει δημοτικότητα και νομιμοποίηση από τον αμερικανικό λαό. Ο W.E.B. Du Bois στην ομιλία του για το Κίνημα των Νιαγάρων το 1905, παρακάλεσε για ίσα δικαιώματα ψήφου και δήλωσε: «*Θέλουμε να ενισχυθεί το Σύνταγμα*». ¹⁷³ Το ίδιο επαναλήφθηκε σε όλο το κίνημα από πολλούς ηγέτες και κυρίως από τον Martin Luther King, Jr.. Ειδικότερα χρησιμοποιώντας το Σύνταγμα, ο King δικαιολόγησε το μήνυμα του κινήματος στην ομιλία του στο Montgomery Improvement Association, αναφέροντας: «*Αν κάνουμε λάθος, τότε το Ανώτατο Δικαστήριο αυτού του έθνους είναι λάθος. Αν κάνουμε λάθος, το Σύνταγμα των Ηνωμένων Πολιτειών είναι λάθος*». ¹⁷⁴ Αργότερα το 1968, ο King επιστράτευσε το Σύνταγμα για άλλη μια φορά για να αμφισβητήσει τον νομοθέτη των αμερικανικών κυβερνήσεων εν σχέσει με τα πολιτικά δικαιώματα και δήλωσε: «*Να είστε πιστός σε αυτό που λέτε στο χαρτί*». ¹⁷⁵

Οι πρόσφατες αμερικανικές κυβερνήσεις βέβαια, έχουν χειριστεί διαφορετικά την ιδέα του συνταγματικού πατριωτισμού. Η κυβέρνηση Κλίντον θέσπισε μια πολιτική που επέτρεψε στην αμερικανική κυβέρνηση να καθορίσει τι χρειάζεται το Σύνταγμα. Τελικά, η εξωτερική πολιτική απαίτησε να προστατεύεται η κυριαρχία, ώστε το ίδιο το Σύνταγμα να μπορεί να είναι ασφαλές. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την απόρριψη της Σύμβασης για τα ορυχεία, τη συνθήκης της Ρώμης και το πρωτοκόλλου του Κιότο.

Οι συνέπειες του συνταγματικού πατριωτισμού μετατοπίστηκαν κατά τη διάρκεια της κυβέρνησης Μπους. Μετά τις επιθέσεις της 11^{ης} Σεπτεμβρίου, η κυβέρνηση Μπους

¹⁷² J.W. Müller “Seven ways to misunderstand constitutional patriotism”

¹⁷³ Dubois “Niagara Movement speech” <http://teachingamericanhistory.org/library/document/niagara-movement-speech/>

¹⁷⁴ King Jr, Martin Luther “Address to the first Montgomery Improvement Association (MIA) Mass Meeting”

http://kingencyclopedia.stanford.edu/encyclopedia/documentsentry/the_address_to_the_first_montgomery_improvement_association_mia_mass_meeting.1.html

¹⁷⁵ King Jr, Martin Luther “I see the promised land”

http://www.edchange.org/multicultural/speeches/mlk_promised_land.html

δημοσίευσε την Εθνική Στρατηγική για την Εγγώρια Ασφάλεια (NSHS) και τη Στρατηγική Εθνικής Ασφάλειας των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής (NSSUSA), οι οποίες καθόρισαν τον αμερικανικό λαό ως πολιτισμό με κοινές φιλελεύθερες και δημοκρατικές αρχές. Το NSHS καθόρισε συγκεκριμένα τον αμερικανικό τρόπο ζωής ως *"δημοκρατικό πολιτικό σύστημα ... αγκιστρωμένο στο Σύνταγμα"*. Αυτή η εκδοχή του συνταγματικού πατριωτισμού εξακολουθεί να επικρατεί στην αμερικανική κυβέρνηση και τη δράση των πολιτών.¹⁷⁶

B. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ ΤΩΝ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΩΝ

B1. Ο ΓΕΝΙΚΟΤΕΡΟΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΣ

Ένα ιδιαίτερο ζήτημα το οποίο απασχολεί τις σύγχρονες κοινωνίες είναι το γεγονός ότι δεν υπάρχει κανένα κράτος από το οποίο να λείπουν οι μειονότητες. Δεδομένου ότι κανένα κράτος δεν είναι απόλυτα ομοιόμορφο και συμπαγές, πληθαίνουν όλο και περισσότερο οι φωνές που ζητούν την εύρεση μιας πολιτικής τακτικής η οποία θα μπορεί να ενσωματώσει και τις μειονότητες.

Είναι βέβαια γεγονός ότι η «ενσωμάτωση» σε ένα γενικότερο κανονιστικό επίπεδο είναι κάπως ασαφής όρος, τούτο δε διότι υπάρχει μια κεντρική δέσμη αρχών τις οποίες οι φιλελεύθερες δημοκρατίες δεν πρέπει να παραβιάζουν αλλά πέρα από αυτές σε κάθε περίπτωση οι ρυθμίσεις μπορεί να διαφέρουν ανάλογα με το πολιτισμικό περιβάλλον, τις οικογενειακές και φατριακές δομές και τη συνέχεια στο χρόνο. Για παράδειγμα οι μουσουλμανικές κοινότητες στην Ευρώπη διαφέρουν από κράτος σε κράτος.¹⁷⁷

Ωστόσο μπορούμε να πούμε ότι στον πυρήνα της διαδικασίας ενσωμάτωσης βρίσκεται η ακριβοδικία. Με τον όρο αυτό εννοείται κυρίως η ύπαρξη μιας *prima facie* βάσης πολιτικής συμπερίληψης όλων όσων ζουν και εργάζονται σε μια πολιτεία που εκλαμβάνει εαυτή ως υπέρμαχο του συνταγματικού πατριωτισμού. Υπό το πρίσμα αυτό, δεν είναι νοητός ο αποκλεισμός των αλλοδαπών οι οποίοι συμβάλλουν

¹⁷⁶ https://www.washingtonpost.com/world/national-security/nsa-growth-fueled-by-need-to-target-terrorists/2013/07/21/24c93cf4-f0b1-11e2-bed3-b9b6fe264871_story.html?utm_term=.a667483773e6

¹⁷⁷ J.W. Müller, «Συνταγματικός πατριωτισμός» ό.π. σελ. 155

σε ένα πολιτικά οριοθετημένο σχήμα κοινωνικής συμβίωσης, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι αυτοί, προκειμένου να συμπεριληφθούν, δεν θα πρέπει να πληρούν ορισμένα κριτήρια.

Βέβαια, ένα κράτος με δημοκρατικό πολίτευμα είναι δεοντολογικά καλά εξοπλισμένο σε ζητήματα ένταξης και ενοποίησης, δεν παύει όμως να υφίσταται μεγάλες προκλήσεις. Δεοντολογικά ιδωμένη η ένταξη, έχει το συμπεριληπτικό νόημα μιας πρακτικής της αυτονομοθεσίας στην οποία έχουν θέση ομοιόμορφα όλοι οι πολίτες. Η θέσπιση όμως του καθεστώτος των πολυπολιτισμικών πολιτών, απαιτεί πολιτικές και ρυθμίσεις οι οποίες θα κλονίσουν την εθνική βάση της αλληλεγγύης μεταξύ των πολιτών.

Η ταυτότητα κάθε πολίτη, είναι συνυφασμένη με συλλογικές ταυτότητες και πρέπει οπωσδήποτε να είναι σταθεροποιημένη μέσα σε ένα δίκτυο αμοιβαίας αναγνώρισης. Το ότι το άτομο εξαρτάται υπαρξιακά από διυποκειμενικά κοινές παραδόσεις και κοινότητες που δημιουργούν ταυτότητες, εξηγεί γιατί σε πολιτιστικά διαφοροποιημένες κοινωνίες η ενότητα του υποκειμένου του δικαίου δεν μπορεί να διασφαλισθεί χωρίς ίσα πολιτικά δικαιώματα.

Μια πολιτική που αποβλέπει στην ισότιμη συνύπαρξη των τρόπων ζωής διαφόρων εθνοτικών κοινοτήτων, γλωσσικών ομάδων, θρησκευμάτων κλπ κινεί ασφαλώς μια επισφαλή διαδικασία σε εθνικά κράτη που αναπτύχθηκαν ιστορικά. Ο πολιτισμός της πλειοψηφίας που αποτελεί τον εθνικό πολιτισμό, πρέπει να αποσπασθεί από την ιστορική συγχώνευση με τη γενική πολιτική κουλτούρα για να μπορούν όλοι οι πολίτες να ταυτίζονται ομοιόμορφα με την πολιτική κουλτούρα της χώρας τους. Στο βαθμό που επιτυγχάνεται αυτή η διαδικασία αποδέσμευσης της πολιτικής κουλτούρας από την κουλτούρα της πλειοψηφίας, η αλληλεγγύη των πολιτών προσανατολίζεται στην πιο αφηρημένη βάση ενός συνταγματικού πατριωτισμού.

Η ιδέα της μέχρι τώρα βολικής ενιαίας κουλτούρας στη Δύση, ισοπεδώνει τις εθνικές διαφορές. Η παγκοσμιοποίηση αντιθέτως, συνηγορεί υπέρ του σχηματισμού κοσμοπολιτικών ταυτοτήτων.¹⁷⁸

Υπό την εδώ υποστηριζόμενη άποψη, η ενσωμάτωση δεν μπορεί να επιβληθεί με νόμο,¹⁷⁹ και δεν έχει να κάνει με την στιγμιαία εξέταση πολιτικών και ιστορικών

¹⁷⁸ A. Heywood, ό.π. σελ. 199

γνώσεων όπως συνήθως γίνεται στις εξετάσεις για τη λήψη ελληνικής ιθαγένειας αλλά, αντιθέτως, μπορεί να γίνει μέσα από τη δημιουργία ενός περιβάλλοντος στο οποίο αναγνωρίζεται η συνεισφορά των μεταναστών και των απογόνων τους, ως μια αναγνώριση της ταυτότητάς τους.

Ο συνταγματικός πατριωτισμός δεν θα πρέπει να θεωρείται ότι οδηγεί σε αποκλεισμούς λόγω της αναπόφευκτης σύνδεσής του με ένα κράτος.¹⁸⁰

Υπό τη σκέπη του οικουμενισμού των αξιών, θα πρέπει σε κάθε περίπτωση να υπάρχουν ίσες ευκαιρίες και ένας πολιτισμός μη διάκρισης. Το ότι απαιτούνται διαδικασίες επιβεβαίωσης της «ταυτότητας» που υπερβαίνουν την απλή πολιτογράφηση, δεν συνεπάγεται τον αυτόματο αποκλεισμό. Το να απαιτούνται κάποιες πολιτικές ή και ιστορικές γνώσεις προκειμένου να αποκτηθεί η ιθαγένεια, δεν σημαίνει ότι απορρίπτεται ο συνταγματικός πατριωτισμός.

Αυτό που επιδιώκεται και το οποίο έχει τη μεγαλύτερη σημασία, δεν είναι η κατάργηση αυτού του είδους των εξετάσεων, αλλά η διαμόρφωση ενός δικαιότερου τρόπου. Η πρόταση του συνταγματικού πατριωτισμού για την ενσωμάτωση των μειονοτικών ομάδων επ' ουδενί δεν πρέπει να αποτελέσει μια επιστροφή σε ένα είδος πολιτικού εθνικισμού ο οποίος θα απαιτούσε την πλήρη πολιτισμική συμμόρφωση.

Η ενσωμάτωση με όρους συνταγματικού πατριωτισμού, δεν θα πρέπει να είναι επιβαλλόμενη από το κράτος προς τις μειονοτικές ομάδες, αλλά μια διαδικασία που

¹⁷⁹ Dieter Grimm, "Integration by Constitution", International Journal of Constitutional Law vol.3 (2005), σελ. 196

https://watermark.silverchair.com/moi014.pdf?token=AQECAHi208BE49Ooan9kkhW_Ercy7Dm3ZL_9Cf3qfKAc485ysgAAAAMwggGfBgkqhkiG9w0BBwagggGQMIIBjAIBADCCAYUGCSqGSIB3DQEHATAeBglghkgBZQMEAS4wEQQMw-PyVerLAVe-VwUrAgEQgIIBVsUr5Y-Paigm2nbhOXq_8DkJIzIpy-aIEiEwKKncJAK6e0qmLNFO0CV6UdLVJlyEzvVXFKnoEagMB1BUGTf9BIhY8YGqhW7wv9V9AZ4r83DP99wPUEKBIJjacFfn_8uvPDd02NXvh9ClilV-S4ILOuIVE-rCm1M3zxQQv4rAZENmO1GAKROOFcG23R7t1lslh8JW2SumeN9LtaJ-sNB-BatyVMLSu2d8L91Vhl-oG_lechp5onuo2u7IVDCUEDp785gIY3vCx_eQtszpgGFrtTHLOtVbO8L3xF9sz0q1O0LKvFcXPUvUVf0drq1GcHY9BOrq9LAJG-Wav3xGvYuRjxqGrIKmiHF0C9NVqXrFV5n5-tcH3egzoAi8XS2bZrCpfSyK28De_iZtCi5z6MED2K8UQ9yjdYYsylMA5Yk-gUg23yay41d0T_wrGyBy2fj_pURP4iuQ

¹⁸⁰ Dora Kostakopoulou, "Thick, Thin and Thinner Patriotisms: Is This All There Is?" Oxford Journal of legal studies vol. 26, (2006), σελ.79-83 (όπως παραπέμπεται από τον J.W. Müller, «Συνταγματικός πατριωτισμός», ό.π)

ολοκληρώνεται από κοινού και με την αμοιβαία δέσμευση των δύο πλευρών , «πάνω απ' όλα με αυτούς κατά τρόπο που αναδύεται ένα ανασυγκροτημένο εμείς».¹⁸¹

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της διαδικασίας είναι η δημιουργία του Γαλλικού Συμβουλίου Μουσουλμανικής Θρησκείας από το γαλλικό κράτος.¹⁸² Με τον τρόπο αυτό η ενσωμάτωση αποφεύγει τον κίνδυνο γκετοποίησης και της περιθωριοποίησης, προωθώντας συγχρόνως την αξία της διαφοράς και της ποικιλομορφίας.¹⁸³

B2. ΔΕΙΚΤΕΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΚΡΑΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Σύμφωνα με τον Müller¹⁸⁴ προς αυτή την κατεύθυνση μπορεί να προταθεί μια δέσμη έξι δεικτών που βοηθούν στην ανίχνευση μιας υπαρκτής εν τω γίνεσθαι μορφής συνταγματικού πατριωτισμού.

Ο πρώτος δείκτης είναι το αν η συγκεκριμένη μεταναστευτική πολιτική μιας χώρας βασίζεται στις οικουμενικές αρχές ή αν αντιθέτως οι εθνικές προτιμήσεις διαμορφώνουν την μεταναστευτική πολιτική. Η βασισμένη σε οικουμενικές αρχές μεταναστευτική πολιτική δεν συνεπάγεται απαραίτητα ένα μεγάλο άνοιγμα (αν και το μεγάλο άνοιγμα είναι στοιχείο συνταγματικού πατριωτισμού). Αντιθέτως, αν η επιλογή βασίζεται σε προτεραιότητες με βάση την εθνική καταγωγή των μεταναστών υπό την έννοια των περισσότερο συμβατών εθνοτικών ομάδων είναι στοιχείο φιλελεύθερου εθνικισμού και όχι συνταγματικού πατριωτισμού.

Ο δεύτερος δείκτης, είναι το κατά πόσο οι εξετάσεις για την χορήγηση ιθαγένειας και τα τελετουργικά απόδοσης της ιδιότητας του πολίτη, εστιάζουν σε πολιτικές αξίες ή αφορούν κατά κύριο λόγο έναν εθνικό πολιτισμό. Αν και τα όρια μεταξύ των δύο είναι ασαφή και δυσδιάκριτα, ένα κριτήριο θα μπορούσε να είναι το αν οι ερωτήσεις που δίδονται στους υποψηφίους έχουν σχέση με κάποια πολύ συγκεκριμένη συνήθεια αφορώσα τον τρόπο ζωής, (π.χ. η πρόταση Ολλανδής υπουργού να δείχνονται φωτογραφίες ομόφυλων ζευγαριών σε περιπτώσεις) κάτι που παραπέμπει στον φιλελεύθερο εθνικισμό ή αντιθέτως αφορούν έναν υψηλόφρονα πολιτισμό.

¹⁸¹ J.W. Müller, «Συνταγματικός πατριωτισμός», ό.π. Σελ.157

¹⁸² Malika Zeghal, «La constitution du Conseil Français du culte Musulman: Reconnaissance politique d' un Islam français? », <http://journals.openedition.org/assr/1113>

¹⁸³ J.W. Müller, «Συνταγματικός πατριωτισμός», ό.π. Σελ.158

¹⁸⁴ J.W. Müller, «Συνταγματικός πατριωτισμός», ό.π. Σελ. 158

Τρίτο δείκτη, αποτελεί το αν οι εξετάσεις εφαρμόζονται ομοιόμορφα στο σύνολο των αιτούντων. Για παράδειγμα η εφαρμογή διαφορετικών ερωτήσεων σε αιτούντες μουσουλμάνους συνιστά είδος φιλελεύθερου εθνικισμού ή και ρεπουμπλικανισμού.

Τέταρτος δείκτης, είναι η δημόσια δικαιολόγηση των μεταναστευτικών πολιτικών μέσα από ουσιώδη συνταγματικά στοιχεία.

Πέμπτος δείκτης, είναι το κατά πόσο η δικαιική προσέγγιση στην de facto πολυπολιτισμικότητα είναι δικαιοκρατικά συνεπής ως προς όλες τις εθνοτικές, θρησκευτικές και πολιτισμικές κοινότητες.

Χαρακτηριστικά είναι δύο παραδείγματα παραβεβλημένα κατ' αντιδιαστολή. Αφενός η περίπτωση του Γερμανικού δικαίου όπου αναγνωρίζεται ρητά η δυνατότητα προσβολής των εθνοτικών, θρησκευτικών και πολιτισμικών εθνοτήτων και αφετέρου ο Τουρκικός Ποινικός Κώδικας ο οποίος καθιστά κολάσιμη πράξη την προσβολή της ιδιότητας του Τούρκου.

Τελευταίος δείκτης, είναι το με ποιόν τρόπο οι μετανάστες και οι αιτούντες ιθαγένεια απαιτείται να συνδέονται με τα αμφιλεγόμενα στοιχεία της εθνικής ιστορίας της κάθε χώρας. Με άλλα λόγια, αν απαιτείται να επικροτούν την στάση της πλειοψηφίας όσον αφορά το εθνικό παρελθόν. Μια έμφαση στην παιδευτική λειτουργία υπέρ των αρχών της καθολικότητας ή μια συμπεριληπτική προσέγγιση που εστιάζει στις διασταυρούμενες ιστορίες ή *histoires croisées* είναι στοιχείο συνταγματικού πατριωτισμού. Αυτό βέβαια καθιστά τους πολιτικούς πολιτισμούς πιο πορώδεις σε μια διαδικασία αμοιβαίου ανοίγματος.

B3. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΘΑΓΕΝΕΙΑΣ

Στην Ελλάδα, το 2016 δημοσιεύθηκε ένα κείμενο-πρόταση Συντάγματος ομάδας δημόσιων προσώπων, συμπεριλαμβανομένων σημαντικών συνταγματολόγων της Χώρας.¹⁸⁵ Το κείμενο αυτό περιείχε επιλογές νέας συνταγματικής ρύθμισης για σειρά ζητημάτων που αφορούν τόσο το πεδίο της διαρρύθμισης των θεσμών της Πολιτείας και τον τρόπο λειτουργίας τους, όσο και το πεδίο των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων.

¹⁸⁵ http://s.kathimerini.gr/resources/toolip/doc/2016/06/08/syntagma_20160605.pdf

Ωστόσο από αυτό το κείμενο έλειπε μια ρύθμιση η οποία θα βοηθούσε στην ενσωμάτωση των μειονοτικών ομάδων, ενός ζητήματος που απασχολεί την ελληνική κοινωνία εδώ και χρόνια. Η πρόβλεψη ειδικών ρυθμίσεων για τους μετανάστες που διαμένουν στην Ελλάδα και εν τοις πράγμασι εντάσσονται στην ελληνική κοινωνία καθίσταται αναγκαία και δεν επαρκούν οι προτεινόμενες ρυθμίσεις για τα δικαιώματα που κατ' αρχήν διατυπώνονται με τρόπο που καλύπτει κάθε πρόσωπο το οποίο εμπίπτει στο πεδίο άσκησης αρμοδιοτήτων των ελληνικών αρχών.¹⁸⁶

Χαρακτηριστική είναι η εμπειρία του εντελώς πρόσφατου παρελθόντος και της αντιμετώπισης που επεφύλαξε το Συμβούλιο της Επικρατείας σε ορισμένες από τις διατάξεις του ν.3838/2010.¹⁸⁷ Ο νόμος αυτός, υπήρξε μια προσπάθεια θεσμικής υποβοήθησης της ενταξιακής πορείας των αλλοδαπών που διαμένουν στην Ελλάδα, περιλαμβάνοντας για πρώτη φορά ρυθμίσεις διευκόλυνσης της πρόσβασης αλλοδαπών στην ελληνική ιθαγένεια, αλλά και προώθησης της πολιτικής τους συμμετοχής διά της αναγνώρισης του δικαιώματος του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι στις εκλογές για την τοπική αυτοδιοίκηση. Η ίδια ratio επαναλήφθηκε με τις ρυθμίσεις του ν.4332/2015 ο οποίος όμως επιχείρησε να ρυθμίσει την απόκτηση ιθαγένειας από τη δεύτερη γενιά σε μια πιο περιοριστική κατεύθυνση σε σχέση με τις ρυθμίσεις του 2010, ενώ απέφυγε να θέσει εκ νέου τη συμμετοχή αλλοδαπών στις δημοτικές εκλογές.¹⁸⁸

Οι μεν ρυθμίσεις του 2010 για την ιθαγένεια της δεύτερης γενιάς κρίθηκαν αντισυνταγματικές με επίκληση των συνταγματικών διατάξεων περί έθνους που κατά την άποψη του Δικαστηρίου περιορίζουν σημαντικά τα περιθώρια ρύθμισης του κοινού νομοθέτη, ενώ οι ρυθμίσεις για τη συμμετοχή στις δημοτικές εκλογές κρίθηκαν αντισυνταγματικές με επίκληση της έννοιας της λαϊκής κυριαρχίας και με το σκεπτικό ότι το παρόν Σύνταγμα επιφυλάσσει το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι, ανεξάρτητα από το αν πρόκειται για εθνικές εκλογές ή εκλογές

¹⁸⁶ Γ. Τσιούκας, «Ιθαγένεια στο προτεινόμενο σχέδιο Συντάγματος: μια παράλειψη με σημασία», <https://www.constitutionalism.gr/tsioukas-ithageneia-sto-kainotomo/>

¹⁸⁷ Απόφαση 350/2011 ΣτΕ «Οι διατάξεις των άρθρων 1Α παρ.1-3 και 24 του ν. 3838/2010 αντίκεινται στο Σύνταγμα, εφόσον δεν προβλέπεται διαδικασία για τη διαπίστωση από διοικητικά όργανα, της ύπαρξης γνήσιου δεσμού των αλλοδαπών προς το ελληνικό έθνος. Αντίθετη μειοψηφία. Δεν υφίσταται αντίθεση προς το άρθρο 22 παρ. 1 του Συντάγματος. Το Ευρωπαϊκό Σύμφωνο για τη Μετανάστευση και το άσυλο δεν έχει δεσμευτικό χαρακτήρα για τα κράτη μέλη.», Πηγή. ΝΟΜΟΣ Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών

¹⁸⁸ Ε. Σταυρουλάκη, «Επισκόπηση βασικών τροποποιήσεων του Κώδικα Μετανάστευσης και του Κώδικα Ιθαγένειας με τον Ν 4332/2015». (ΣΥΝΗΓΟΡΟΣ 2015/66/Τεύχος Ιουλ-Αυγ)

αυτοδιοίκησης, μόνο στους Έλληνες πολίτες. Ειδικά, μάλιστα, για το ζήτημα της συμμετοχής αλλοδαπών στις δημοτικές εκλογές το Συμβούλιο της Επικρατείας δεν έλαβε καν υπόψη του τις περί του αντιθέτου ερμηνευτικές προσεγγίσεις που εκφράστηκαν κατά την αναθεωρητική διαδικασία από τους βασικούς εισηγητές της ρύθμισης σχετικά με την συμμετοχή στις εκλογικές διαδικασίες για την αυτοδιοίκηση που περιέχεται στο ισχύον Σύνταγμα, τις ερμηνευτικές δηλαδή προσεγγίσεις του ίδιου του συνταγματικού νομοθέτη.¹⁸⁹

Συγκεκριμένα, το Δ' τμήμα του ΣτΕ απέδωσε στην έννοια του έθνους αυτοτελή κανονιστική δύναμη, το έρεισμα της οποίας άντλησε από διάφορες συνταγματικές διατάξεις, εμμένοντας στο κριτήριο της φυλετικής καταγωγής. Όμως με αυτή τη μονομερή και εγκλωβιστική ερμηνευτική προσέγγιση της έννοιας του έθνους, ο Έλληνας δικαστής απομονώνεται από τον επίκαιρο συνταγματικό ευρωπαϊκό διάλογο σχετικά με την επίδραση των δικαιοκρατικών εγγυήσεων και των δικαιωμάτων του ανθρώπου στην εξειδίκευση του ευρέος περιθωρίου εκτίμησης των κρατών για θέματα αναγνώρισης ή αφαίρεσης ιθαγένειας.¹⁹⁰

Βέβαια δεν απερρίφθη από το Δικαστήριο a priori η πολιτογράφηση αλλά, βασιζόμενο στην άποψη ότι το δίκαιο της ιθαγένειας αποτελεί στοιχείο της κρατικής κυριαρχίας, θεώρησε αντισυνταγματική κάθε πολιτογράφηση που δεν γίνεται in concreto. Με τη στάση του αυτή το ΣτΕ υιοθέτησε λίγο έως πολύ την άποψη ότι «*ό,τι μη εθνικό είναι αντισυνταγματικό*»¹⁹¹ ταυτίζοντας απόλυτα το έθνος με το Σύνταγμα και ανάγοντας το δίκαιο της ιθαγένειας σε ουσιαστικό Σύνταγμα.

Όμως αυτή η θέση η οποία εξαρτά την ιθαγένεια από το δίκαιο του αίματος (ius sanguinis) και έχει τη βάση της στην παλαιότερη νομοθεσία του ΣτΕ, έρχεται σε πλήρη αντίθεση με αποφάσεις του ΕΔΔΑ.¹⁹²

Η ως άνω θέση του Δικαστηρίου αντιλαμβάνεται την ιθαγένεια σαν ένα είδος προνομίου που παρέχει το κράτος στους ήδη φέροντες την εθνική συνείδηση και δημιουργείται το άτοπο να αναγνωρίζεται σε όσους αποδεικνύουν προσχώρηση στην

¹⁸⁹ Γ. Τσιούκας, ό.π.

¹⁹⁰ Ευθυμία Τσολάκου, «Η ελληνική ιθαγένεια μεταξύ εθνικής ενσωμάτωσης και πολιτικής ένταξης» σε <https://www.constitutionalism.gr/2012-i-elliniki-itageneia-metaxy-etnikis-enswmatwsis-ka/>

¹⁹¹ Ε. Τσολάκου, ό.π.

¹⁹² Βλ. υπόθεση Σιταρόπουλος και άλλοι κατά Ελλάδος (8.7.2010), όπου κρίθηκε ότι η Ελλάδα υπολείπεται των κρατών-μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης ως προς την αποτελεσματική άσκηση των εκλογικών δικαιωμάτων από απόδημους εκλογείς.

ομοιογενή συλλογική ιστορικότητα, όχι όμως σε εκείνους που συνδιαμορφώνουν το παρόν της χώρας συμβάλλοντας στην κοινωνική και οικονομική ζωή της χώρας.¹⁹³ Είναι σαφώς παράδοξο να αποτελεί κριτήριο για την απόκτηση της ιθαγένειας η εντελώς τυπική επιτυχία σε εξετάσεις και να μην αναγνωρίζονται ως έλληνες πολίτες εκείνοι που για χρόνια ζουν και εργάζονται στη χώρα έχοντας έμπρακτη συμμετοχή στα τεκταινόμενα της κοινωνίας και τηρώντας τις επιταγές της νομιμότητας.

Αυτό που προτάθηκε άλλωστε, δεν ήταν η εξάρτηση των ουσιαστικών προϋποθέσεων από συνειδησιακά κριτήρια αλλά από τη νόμιμη και μόνιμη διαμονή, την κατανόηση της γλώσσας, τη συμμετοχή στην πολιτική και κοινωνική ζωή και την δυνατότητα παρέμβασης στην πολιτική ζωή της χώρας δημιουργώντας ένα σημείο συνάντησης του δημοκρατικού με το φιλελεύθερο χαρακτήρα του κράτους.

Συνεπώς, φαίνεται ότι αν δεν περιληφθούν στο Σύνταγμα ρυθμίσεις τόσο για την ιθαγένεια, όσο και για τα πολιτικά δικαιώματα των αλλοδαπών, ή αν δεν μεταστραφεί η νομολογία του ΣτΕ οποιαδήποτε προσπάθεια ενσωμάτωσης και πολιτικής συμμετοχής θα είναι μάλλον καταδικασμένη σε αποτυχία.

Τούτο δε διότι, η νομολογία αυτή αντικατοπτρίζει μια εμμονή στην κρατικογενή και κυριαρχική διάσταση της ιθαγένειας και αγνοεί *«την ιθαγένεια ως γέφυρα ανάμεσα σε δύο άξονες προστασίας του προσώπου, αφενός στην πλήρη πολιτική και δικαιοική προστασία των μελών του κυρίαρχου πολιτειακού οργάνου και αφετέρου στην εγγύηση ισότιμης και ασφαλούς πρόσβασης στην απόλαυση θεμελιωδών δικαιωμάτων του ατόμου ως μέλος του κοινωνικού συνόλου»*.¹⁹⁴

Βέβαια, για τα ζητήματα που αφορούν την πρόσβαση στην ιθαγένεια ήδη το ΣτΕ έχει μεταστρέψει τη νομολογία του¹⁹⁵ αφήνοντας περιθώριο να επιτευχθεί μια νέα ισορροπία υπό τις ισχύουσες σήμερα συνταγματικές προβλέψεις.

¹⁹³ Βλ. αναλυτικά με αναφορές και στην προηγούμενη νομολογία του ΣτΕ, σε Ε. Τσολάκου ό.π.

¹⁹⁴ Ε. Τσολάκου, ό.π.

¹⁹⁵ Απόφαση 460/2013 ΣτΕ *«Τα άρθρα 1, 13 και 24 του ν. 3838/2010 περί απόκτησης της ελληνικής ιθαγένειας από ανήλικα τέκνα αλλοδαπών υπηκόων που γεννιούνται στην Ελλάδα και των οποίων οι γονείς διαμένουν στην χώρα επί πέντε έτη ή από τέκνα αλλοδαπών που φοίτησαν επί έξι έτη σε ελληνικά σχολεία ή από ενήλικους αλλοδαπούς που ζούσαν στην Ελλάδα μεταξύ 18ου και 21ου έτους και φοίτησαν επί έξι έτη σε ελληνικό σχολείο, αντίκεινται στα άρθρα 1,4 παρ. 3, 16, 25 παρ. 1 και 29 παρ. 1 του Συντάγματος, αφού τα θεσπιζόμενα κριτήρια δεν συνδυάζονται και με στοιχεία που θα προσέδιδαν στη διαμονή ουσιαστικά χαρακτηριστικά εντάξεως στην ελληνική κοινωνία.»* πηγή ΝΟΜΟΣ ΤΝΠ

Όμως για το ζήτημα της άσκησης πολιτικών δικαιωμάτων από αλλοδαπούς, όπως η συμμετοχή τους στη διαχείριση των τοπικών υποθέσεων, βρίσκεται μάλλον σε αδιέξοδο που δύσκολα θα μπορούσε να αρθεί υπό το ισχύον συνταγματικό καθεστώς και την ερμηνεία που δίνεται σε αυτό από το ΣτΕ, όπως αναπτύχθηκε ανωτέρω.

Θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί, βεβαίως, ότι όλα αυτά είναι δευτερεύουσας σημασίας ζητήματα που δεν ενδιαφέρουν την ελληνική κοινωνία, η οποία έχει να αντιμετωπίσει άλλα πολύ πιο κρίσιμα θέματα. Δεν θα πρέπει όμως να παραβλέπεται το γεγονός ότι πρόκειται για ένα σημαντικό ποσοστό του πληθυσμού της Χώρας, για ανθρώπους που αποτελούν εδώ και χρόνια αναπόσπαστο κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας και έχουν εύλογες προσδοκίες ως προς την πορεία και τη θέση τους στο θεσμικό μας περιβάλλον.

Όμως, το ζήτημα δεν είναι σημαντικό μόνο από τη σκοπιά του ενδιαφέροντος για τους αλλοδαπούς, από τη σκοπιά των δικαιωμάτων ή από τη σκοπιά εννοιών όπως «ένταξη» και «κοινωνική συνοχή». Είναι ακόμη σημαντικότερο γιατί αφορά υπαρκτά τους σημερινούς Έλληνες αλλά και τους Έλληνες του αύριο ως πολίτες, ως «Λαού», ως θεμελιώδους συστατικού της Πολιτείας .

Είναι, τέλος, ακόμη σημαντικότερο στο βαθμό που προσδιορίζει το πρόσημο της στρατηγικής της χώρας για το μέλλον της. Η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς σε ζητήματα ένταξης και δικαιωμάτων για τους αλλοδαπούς, η αποφυγή οποιασδήποτε αναφοράς σε ζητήματα πρόσβασης στην ελληνική ιθαγένεια, στα πολιτικά δικαιώματα και εν τέλει στην πολιτική κοινότητα των Ελλήνων θα αποτελούσε ένδειξη ότι δεν υπάρχει πρόθεση για μια περιεκτική αντίληψη για την Ελλάδα και τον ελληνισμό, αλλά μια αντίληψη αποκλεισμού και περιχαράκωσης, μια αντίληψη κλειστής κοινωνίας.

Στο πλαίσιο αυτό, δεν θα πρέπει να λησμονείται ότι η αυτονόμηση της ιδιότητας του πολίτη από το στενό νομικό δεσμό της ιθαγένειας έχει ήδη αρχίσει με την θέσπιση της ευρωπαϊκής ιθαγένειας.¹⁹⁶

¹⁹⁶ Ε. Τσολάκου ό.π.

B4. ΣΥΝΟΨΗ

Το ζήτημα είναι κατά βάση, πόσο οι σύγχρονες, ανοιχτές, κοινωνίες, μπορούν να αποδεχθούν τον «άλλο» όπως είναι και δη στις περιπτώσεις που αυτός καταργεί το πολιτισμικό και θεσμικό της πλαίσιο. Σε κάποιες περιπτώσεις, τα «δικαιώματα» ερμηνεύονται στα φιλελεύθερα κράτη με τρόπο που αγνοούν την προσωπική ετερότητα.¹⁹⁷ Όμως οι δημόσιοι θεσμοί οφείλουν όχι απλώς να μην αγνοούν, αλλά να αναγνωρίζουν τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες. Άλλωστε μέρος της μοναδικότητας των ατόμων και κατ' επέκταση της κοινωνίας είναι και η ικανότητά τους να ενσωματώνουν, να στοχάζονται και να τροποποιούν την πολιτισμική τους κληρονομιά. Ο καλύτερος τρόπος να μάθουμε να ανεχόμαστε, να αποδεχόμαστε και να σεβόμαστε μια ξένη πολιτιστική παράδοση, είναι να απορρίψουμε την ιδέα ότι μόνο ένας πολιτισμός, ο δικός μας, είναι ποιοτικά καλύτερος. Αυτή ακριβώς η διαδικασία αλληλεπίδρασης επιτυγχάνεται μέσω του συνταγματικού πατριωτισμού.

Το ζητούμενο, δεν είναι φυσικά ένας οριζόντιος και ανιστόρητος οικουμενισμός των δικαιωμάτων αλλά η επέκταση και ο εμπλουτισμός των παραδοσιακών κανόνων ενσωμάτωσης. Για παράδειγμα, στην περίπτωση της πολιτογράφησης, το δίκαιο του αίματος συμπληρώνεται με τους σύγχρονους μεταναστευτικούς οικογενειακούς δεσμούς, οι οποίοι παραμένουν δεσμοί καταγωγής και το δίκαιο του εδάφους εμπλουτίζεται με νέες διαστάσεις συμμετοχής στη δημόσια σφαίρα των μεταναστών.¹⁹⁸

Πρέπει να γίνει αντιληπτό ότι η έννοια του έθνους όπως αποτυπώνεται στο Σύνταγμα δεν μπορεί πια να είναι στατική αλλά αντιθέτως είναι μια δυναμική έννοια η οποία ανανοηματοδοτείται στα πλαίσια του κοινά βιωμένου παρόντος και του κοινού οράματος για το μέλλον της πολιτικής πατρίδας. Στο πλαίσιο αυτό, εκείνο που έχει σε τελική ανάλυση σημασία, είναι η κοινή πίστη στις αρχές του Συντάγματος και η τήρησή τους. Τούτο δε ανεξάρτητα από την εθνική, κοινωνική ή ιδεολογική ομάδα στην οποία ανήκει το άτομο.

Στόχος λοιπόν είναι *«μια ανάγνωση του Συντάγματος, στα όρια της διαρκούς ανασυγκρότησης του εθνικού κράτους που θα αναγνωρίζει τη δυνατότητα πρόσβασης σε*

¹⁹⁷ Χ. Γιανναράς, «Η απανθρωπία του δικαιώματος», Δρόμος, Αθήνα, 1998

¹⁹⁸ Ε. Τσολάκου ό.π.

μια νέα φυσιογνωμική κατηγορία προσώπων». Στην νέα αυτή κατηγορία προσώπων, ο άνθρωπος αντιμετωπίζεται σαν μέλος του κοινωνικού συνόλου με κριτήριο την τήρηση της νομιμότητας, την παιδεία και τη διαμονή. Η τήρηση της νομιμότητας απαιτείται ως στοιχείο που επιβεβαιώνει την προσχώρηση στο «κοινωνικό συμβόλαιο», η παιδεία λειτουργεί σαν θεσμός οικειοποίησης του δημόσιου χώρου και η διαμονή αποτελεί το χωρικό στοιχείο.¹⁹⁹

Γ. Ο «ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΣ» ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 120§4 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

«Η τήρηση του Συντάγματος επαφίεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων, που δικαιούνται και υποχρεούνται να αντιστέκονται με κάθε μέσο εναντίον οποιουδήποτε επιχειρεί να το καταλύσει με τη βία.»

Η ρήτρα αυτή, η οποία ευρίσκεται στο ακροτελεύτιο άρθρο όλων των ελληνικών συνταγμάτων, αποτελεί ιδιαιτερότητα του συνταγματικού πολιτισμού της χώρας μας, η οποία παρόλο που έχει μικρή, μέχρι σήμερα, πρακτική σημασία έχει μεγάλη πολιτική και συμβολική σημασία. Ήδη από τα πρώτα βήματά του ο ελληνικός συνταγματισμός βασίστηκε στην πίστη ότι η προστασία του Συντάγματος δεν μπορεί παρά να είναι κατά πρώτο και κύριο λόγο υπόθεση των ελλήνων πολιτών και του ίδιου του Λαού.

Η ρήτρα αυτή απαντά ήδη στο Σύνταγμα που προέκυψε από τη Τρίτη Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας το 1827,²⁰⁰ («...αφιερούται εις την εύνοιαν των λαών και εις τον πατριωτισμόν παντός Έλληνας...»), ενώ επαναλήφθηκε συμπυκνωμένο σε μια φράση στο άρθρο 107 του Συντάγματος του 1844, («Η τήρησις του παρόντος Συντάγματος αφιερούται εις τον πατριωτισμόν των Ελλήνων»)²⁰¹ και έκτοτε επαναλήφθηκε πανομοιότυπα σε όλα τα μεταγενέστερα Συντάγματα, μέχρι και το Σύνταγμα του 1952²⁰².

¹⁹⁹ Ε. Τσολάκου όπ

²⁰⁰ Κ. Μαυριά, Α. Παντελή, “Συνταγματικά Κείμενα”, Σάκκουλα 2007, Σελ. 53

²⁰¹ Κ. Μαυριά, Α. Παντελή, “Συνταγματικά Κείμενα” Όπ σελ 91

²⁰² Κ. Μαυριά, Α. Παντελή, “Συνταγματικά Κείμενα” Όπ. σελ. 214. Σημ: Πρόκειται για το περίφημο άρθρο 114 το οποίο αποτέλεσε το σύνθημα πολιτικών και λαϊκών κινητοποιήσεων της δεκαετίας του '60.

Με το Σύνταγμα του 1975, η ρήτρα εντάχθηκε στο άρθρο 120§4 η λέξη «αφιερύεται» αντικαταστάθηκε από τη λέξη «επαφίεται», ενώ προσετέθη το δικαίωμα αντίστασης των ελλήνων πολιτών έναντι οιασδήποτε βίαιης κατάλυσης του Συντάγματος. Αυτό το δικαίωμα αντίστασης, αποτέλεσε το τυπικό θεμέλιο αντίστασης των πολιτών σε απόπειρες κατάλυσης του Συντάγματος²⁰³ και παρέσχε, κατά μία άποψη, το έρεισμα για το δικαίωμα και υποχρέωση των δικαστηρίων να ελέγχουν τη συνταγματικότητα των νόμων.²⁰⁴

Η σημασία του άρθρου αυτού τονίστηκε ήδη από την εισηγητική επιτροπή του Συντάγματος του 1843 όπου υποστηρίχθηκε ότι το άρθρο 107 Σ αποτελεί το μέσο με το οποίο θα υλοποιηθούν όλες οι «ευχές» που περιλαμβάνονται σε αυτό.

Το άρθρο αυτό, θέτει κατ' αρχήν ζητήματα που αφορούν το δικαίωμα αντίστασης και το κατά πόσο αφενός αυτό αποτελεί δικαίωμα με τη νομική σημασία του όρου και άρα μπορεί να συμπεριληφθεί στον κατάλογο των ατομικών δικαιωμάτων και αφετέρου είναι νόμιμο, για τα οποία έχει ανοίξει ένας μεγάλος νομικός διάλογος.²⁰⁵

Ωστόσο, αυτό που ενδιαφέρει εν προκειμένω, δεν είναι το δικαίωμα αντίστασης καθ' εαυτό αλλά ο «πατριωτισμός» των Ελλήνων ως πηγή και θεμέλιο που νομιμοποιεί αυτή την αντίσταση. Το ζήτημα είναι ποιο είναι το περιεχόμενο αυτού του «πατριωτισμού» ο οποίος επιτρέπει –αν επιτρέπει- ακόμη και τη χρήση βίας από τους πολίτες έναντι της βίαιης κατάλυσης του Συντάγματος.

Σε μια πρώτη ανάγνωση, φαίνεται ότι με την αφιέρωση της τήρησης του Συντάγματος στον πατριωτισμό των Ελλήνων, η φιλοπατρία ανάγεται σε συστατικό στοιχείο της συνταγματικής νομιμοφροσύνης. Η σχέση ανάμεσα σε αυτά τα δυο, ήτοι το Σύνταγμα και τον πατριωτισμό, είναι εσωτερική. Ο πατριωτισμός τρέφεται και προσδιορίζεται από την πίστη και την αφοσίωση των πολιτών στην αξία του Συντάγματος και ταυτόχρονα το Σύνταγμα και τα υπ' αυτού διασφαλιζόμενα δικαιώματα, αναμιγνύονται με τα αισθήματα, τα κίνητρα και τον τρόπο ζωής των πολιτών.

²⁰³ Για το δικαίωμα αντίστασης βλ. αναλυτικά Φ. Σπυρόπουλου, “Το δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρο 120παρ. 4 του Συντάγματος”, Αντ. Σάκκουλα, 1987, ιδίως σ. 25, 51επ,65 επ

²⁰⁴ Μανιτάκης ΝοΒ 52, 2004

²⁰⁵ Μανιτάκης όπ. με εκεί παραπομπές.

Η έννοια του συνταγματικού πατριωτισμού, αν και δεν κατονομάζεται ρητά στην ελληνική βιβλιογραφία, έχει μια ξεχωριστή θέση στην εξέλιξη του ελληνικού συνταγματικού κινήματος. Βέβαια, είναι γεγονός ότι δεν έχει στην ελληνική κοινωνία τις διαστάσεις μιας αφηρημένης θεωρίας όπως συνέβη π.χ. στην αρχική της σύλληψη από τον Habermas.

Στην περίπτωση της Ελλάδας, ο συνταγματικός πατριωτισμός δεν έχει το γενικευμένο χαρακτήρα μιας θεωρίας, νοουμένης εκτός του τόπου, της ιστορίας και της πολιτικής πρακτικής της Ελληνικής πραγματικότητας. Αντιθέτως, είναι μια πολιτική βασισμένη στην ελληνική πραγματικότητα. Συνεπώς δεν εντάσσεται στην υπεράσπιση κάποιου γενικού προτύπου θεμελιωδών αξιών οικουμενικής ισχύος πέρα από το συγκεκριμένο δημοκρατικό πολίτευμα που το Σύνταγμα υπόσχεται και εξαγγέλει.

Ο συνταγματικός μας πατριωτισμός λοιπόν, αναφέρεται κατ' αρχήν σε συγκεκριμένη χώρα ή πατρίδα, την Ελλάδα, και δεν αφορά τις κοινωνίες του κόσμου. Αναφέρεται βέβαια σε οικουμενικές συνταγματικές αρχές, αλλά όπως αυτές γίνονται αντιληπτές από τους Έλληνες πολίτες. Συνεπώς τα αισθήματα συνταγματικού πατριωτισμού, δεν επιδιώκουν ένα αφηρημένο, οικουμενικό πρότυπο συνταγματικής δημοκρατίας, αλλά αναφέρονται στην ηθικοπολιτική συναίνεση των Ελλήνων πολιτών στο *«κανονιστικό δημοκρατικό ιδεώδες που το συγκεκριμένο Σύνταγμα διακηρύσσει.»*²⁰⁶

Όμως, η προσήλωση στο συνταγματικό δημοκρατικό ιδεώδες, δεν συνεπάγεται απαραίτητα αποδοχή της συγκεκριμένης συνταγματικής πραγματικότητας ή της κρατούσας ερμηνείας και εφαρμογής του ισχύοντος συντάγματος. Πίστη στο Σύνταγμα σημαίνει συνειδητή προσχώρηση στις θεμελιώδεις διαδικασίες που αυτό θεμελιώνει για την ελεύθερη έκφραση και την ίση διαχείριση των κοινών υποθέσεων του κράτους και τη συμμόρφωση των πολιτών με τους κανόνες και τις αρχές της καταστατικής οργάνωσής του.

Οι διαφωνίες για την ερμηνεία, εφαρμογή και το νόημα των συνταγματικών αρχών και κανόνων είναι αυτονόητες, διαρκείς και έντονες. Όμως, αυτές οι διαφωνίες δεν θέτουν υπό αμφισβήτηση τη θεμελιώδη συναίνεση πάνω στις καταστατικές αρχές. Με άλλα λόγια, οι πολίτες δέχονται την ισχύ του Συντάγματος αλλά διαφωνούν για το νόημα κάποιων διατάξεών του σε συγκεκριμένες περιπτώσεις.

²⁰⁶ Μανιτάκης οπ

Με τον τρόπο αυτό, το Σύνταγμα αποτελεί το σταθερό σημείο αναφοράς του συνταγματικού μας πολιτισμού. Στο σχήμα αυτό, το δημοκρατικό πολίτευμα και το σύστημα των συνταγματικών δικαιωμάτων εκλαμβάνεται ως ένα ιδεατό κανονιστικό πλαίσιο που αντιστοιχεί στη δική μας πολιτική κοινότητα η οποία είναι και νομική κοινότητα εμποτισμένη με έναν ιστορικά καθορισμένο πολιτικό πολιτισμό.²⁰⁷

Εδώ θα πρέπει να επισημανθεί και πάλι ότι για τον Habermas η οικουμενικότητα των νομικών αρχών αντανάκλαται σε μια διαδικαστική συναίνεση στις συνθήκες μιας συγκεκριμένης πολιτικής κουλτούρας ιστορικά καθορισμένης.²⁰⁸ Επιπλέον, υποστηρίζει ότι το Σύνταγμα και η έννομη τάξη, δεν σχετίζονται με τη γλώσσα, τη θρησκεία και το έθνος και για το λόγο αυτό διευκολύνεται η ένταξή τους στην κοινωνία. Αντίθετος με αυτή τη διαδικαστική θεώρηση του συνταγματικού πατριωτισμού είναι ο Michelman, ο οποίος προσπαθεί να αποδείξει ότι αναγκαστικά στη θεωρία του συνταγματικού πατριωτισμού, υπάρχουν ηθικοπολιτικά και γενικότερα αξιακά περιεχόμενα.²⁰⁹

Ο συνταγματικός πατριωτισμός, υπό τη μορφή που αναπτύχθηκε ανωτέρω, είναι παρών σε όλη τη διάρκεια της συνταγματικής μας ιστορίας καθώς από την επαναστατική ακόμη περίοδο, η αναφορά στον πατριωτισμό των ελλήνων και η σύνδεσή του με την τήρηση του Συντάγματος, συνέχονται με την εθνική κυριαρχία και τη δημιουργία του εθνικού κράτους.²¹⁰

Στην Ελλάδα, η δημιουργία του εθνικού κράτους, είναι συνδεδεμένη με την εθνική επανάσταση, και η εθνική επανάσταση με το Σύνταγμα που ο λαός έχει καθήκον να διατηρήσει αφού είναι αποτέλεσμα δικών του αγώνων. Ο πατριωτισμός, αποτελεί θεμελιώδους σημασίας συνεκτικό δεσμό του συνταγματικού κράτους καθώς σε αυτόν βασίζεται η εθνική κυριαρχία και χάρη σ' αυτόν συντηρείται το δημοκρατικό πολίτευμα και δικαιολογείται η λαϊκή κυριαρχία.

Με τη διάταξη αυτή δε, οι πολίτες ανάγονται σε φύλακες του Συντάγματος το οποίο τους ένωσε, τους οργάνωσε και τους κρατά ενωμένους. Η υπεράσπιση του

²⁰⁷ Μανιτάκης οπ.

²⁰⁸ J. Habermas “La lutte pour la reconnaissance dans l’Etat de droit démocratique, L’ integration republicaine”, Fayard, 1998, σελ. 231-232

²⁰⁹ Michelman, “Modernity, Identity and “Constitutional Patriotism”, Ratio Juris, 14:2001, 253-271

²¹⁰ Μανιτάκης, οπ με εκεί παραπομπές

Συντάγματος, ανεξάρτητα από τον τρόπο με τον οποίο αυτή εξασφαλίζεται, είναι πολιτικό δικαίωμα και πατριωτικό καθήκον κάθε πολίτη.

Η σημασία δε του συνταγματικού πατριωτισμού φαίνεται και από τη συνταγματική μας ιστορία. Πράγματι η ύπαρξη της σχετικής διατάξεως στο Σύνταγμα του 1844 όπου η τήρηση του συντάγματος ανήκε στο Λαό και όχι στο μονάρχη αλλά και η μεγάλη σημασία που απέκτησε το άρθρο 114 του Συντάγματος του 1952 για τις πολιτικές μεταρρυθμίσεις στη χώρα, αποδεικνύουν αυτή τη μεγάλη βαρύτητα που προσδίδεται σ' αυτόν.²¹¹ Στη βάση συνεπώς του δικαιώματος αντίστασης, βρίσκεται η υπεράσπιση με κάθε μέσο, της δημόσιας ή πολιτικής αυτονομίας του Λαού, ενώ η νομιμοποίηση του δικαιώματος αντίστασης βρίσκεται τελικά στις αξίες που η πατριωτική συνταγματική μας συνείδηση ενστερνίζεται, με έμφαση στην εθνική αυτονομία και αλληλεγγύη, στην ισότητα και ελευθερία των πολιτών όπως περιλαμβάνονται οι αρχές αυτές στη λαϊκή κυριαρχία.

²¹¹ Μανιτάκης, οπ με εκεί παραπομπές

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στην παρούσα μελέτη, διερευνήθηκε ο συνταγματικός πατριωτισμός σαν μια θεωρία που μπορεί να δώσει απαντήσεις στα ζητήματα «ταυτότητας» που ανακύπτουν στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες, δεδομένου ότι οι μορφές εθνικισμού δεν φαίνονται λειτουργικές.

Ο συνταγματικός πατριωτισμός, είναι, όπως είδαμε, μια σχετικά καινούργια θεωρία η οποία συγκεκριμενοποιήθηκε από τον Habermas με αφορμή την ένωση της Γερμανίας, και διαδόθηκε στον αγγλόφωνο κόσμο κυρίως χάρη στα άρθρα του Müller , ο οποίος διεύρυνε το περιεχόμενό του.

Η θεωρία δέχθηκε αρκετές επικρίσεις οι οποίες σχετίζονται κυρίως με την τάση του συνταγματικού πατριωτισμού να καταστεί ανελεύθερος ή μια μορφή νέας «θρησκείας», την παραδοσιακή στήριξη της κοινής ταυτότητας των πολιτών σε εθνικά σύμβολα και στην καταγωγή του από τη Γερμανία, υπό την έννοια ότι δεν μπορεί να εφαρμοστεί σε άλλες χώρες. Ωστόσο, αυτές οι επικρίσεις έχουν ήδη βρει ικανοποιητικές απαντήσεις από τον Müller.

Ειδικότερα, ως προς την εφαρμογή του σε εθνικό επίπεδο, όπως αναπτύχθηκε ανωτέρω, ο συνταγματικός πατριωτισμός δεν είναι πανάκεια. Δεν είναι μια θεωρία η οποία θα εφαρμοσθεί και θα λύσει κάθε είδους κοινωνικό πρόβλημα εδραζόμενο ή μη στην κοινωνική συνοχή. Πολύ περισσότερο δεν είναι μια απόλυτα ολοκληρωμένη θεωρία αλλά μια θεωρία αναπτυσσόμενη. Μέσα από την αλληλεπίδραση εθνοτικών και πολιτισμικών στοιχείων και των οικουμενικών αρχών, εξελίσσεται συνεχώς μέχρι να φτάσει στην ιδανική μορφή του.

Επιπλέον, δεν είναι μια πρόταση δημιουργίας μιας κοινωνίας από την αρχή, αλλά θα πρέπει να εδράζεται σε ήδη υπάρχουσες πολιτείες.

Ως προς τα χαρακτηριστικά του συνταγματικού πατριωτισμού σε εθνικό επίπεδο, αυτός είναι ιδιαίτερος, δηλαδή διαφορετικός από κράτος σε κράτος, πολιτικός, υπό την έννοια ότι συνδέεται με την κοινωνική συνοχή. Επιπλέον είναι ανακλαστικός, ανοικτός και ανολοκλήρωτος και με ισχυρά αναστοχαστικά στοιχεία διότι ανανεώνεται συνεχώς και μέσα από την αλληλεπίδραση.

Στο πλαίσιο του συνταγματικού πατριωτισμού, τα εθνικά σύμβολα, οι παραδόσεις και τα ιστορικά βιώματα του κάθε έθνους, δεν εξαφανίζονται, αλλά μέσω της «δημόσιας χρήσης της ιστορίας» και των διδαγμάτων του παρελθόντος, χρησιμοποιούνται και αξιοποιούνται στα πλαίσια της αέναης προσπάθειας βελτίωσης των οικουμενικών αρχών που αποτελούν τη βάση του συνταγματικού πατριωτισμού.

Στα σύγχρονα κράτη, όπου στην ουσία σε καμία περίπτωση οι έννοιες κράτος και έθνος δεν ταυτίζονται απόλυτα, δεδομένης της πληθώρας φυλετικών, εθνικών και ιδεολογικών στοιχείων, ο συνταγματικός πατριωτισμός αποτελεί την πλέον αποτελεσματική λύση για την συνοχή του Λαού ως κυρίαρχου στοιχείου του δημοκρατικού κράτους.

Στα πλαίσια της υποχώρησης του έθνους-κράτους, αυτό που κρατά τους πολίτες μαζί είναι οι οικουμενικές αρχές και η κοινή πίστη στα ανθρώπινα δικαιώματα.

Ειδικά στην Ελλάδα, υπάρχει στο ίδιο το Σύνταγμα μας η δίοδος από την οποία μπορεί να εισέλθει ο συνταγματικός πατριωτισμός. Το άρθρο 120 αλλά και το γενικότερο πνεύμα του Συντάγματος αλλά ακόμη και η συνταγματική μας ιστορία συνηγορεί υπέρ της πίστης στις οικουμενικές αρχές και τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Ειδικότερα ο συνταγματικός πατριωτισμός μπορεί να δώσει τη λύση στο ζήτημα της ενσωμάτωσης των μειονοτήτων σε μια εποχή όπου τα μεταναστευτικά ρεύματα είναι γεγονός και υπαρκτό ζήτημα σε όλα σχεδόν τα ευρωπαϊκά κράτη, συμπεριλαμβανομένης της χώρας μας. Οι προτεινόμενοι από τον Müller «δείκτες» αποτελούν ένα καλό μετρητή του κατά πόσο είμαστε κοντά στο συνταγματικό πατριωτισμό ή όχι.

Τα παραδείγματα χωρών που εφάρμοσαν το συνταγματικό πατριωτισμό, όχι μόνο επιβεβαιώνουν ότι μπορεί αυτός να λειτουργήσει στην πράξη αλλά μας δείχνουν και όλα εκείνα τα στοιχεία του που λειτούργησαν, αλλά και τα αδύναμα σημεία του, ώστε να μπορεί η θεωρία να βελτιωθεί.

Ο συνταγματικός πατριωτισμός μπορεί να είναι λειτουργικός στην Ελλάδα και να αποτελέσει τη λύση στο ζήτημα της κοινωνικής συνοχής ιδιαίτερα σήμερα που η χώρα μας κατακλύζεται από μεταναστευτικά ρεύματα αλλά και γενικότερα η δομή της κοινωνίας είναι ανομοιογενής. Το Σύνταγμά μας, το οποίο αποτελεί το θεμελιώδη νόμο της πολιτείας, είναι βασισμένο στις οικουμενικές αρχές και μπορεί να

αποτελέσει το κοινό σημείο αναφοράς όλων των πολιτών, ενσωματώνοντας υπό τη σκέπη του όλες τις μειονοτικές ομάδες.

Αυτό βέβαια που πρέπει να γίνει κατανοητό είναι ότι η αλλαγή νοοτροπίας και η υιοθέτηση του συνταγματικού πατριωτισμού από τα κράτη, συμπεριλαμβανομένης της χώρας μας, δεν είναι μια εύκολη και ταχεία διαδικασία. Όπως συμβαίνει με όλες τις αλλαγές που στοχεύουν στην διαφοροποίηση από όσα μέχρι την παρούσα στιγμή θεωρούνταν δεδομένα, έτσι και η αλλαγή της βάσης συνοχής της κοινωνίας, χρειάζεται προσπάθεια, επιμονή και σίγουρα χρόνο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

❖ Βιβλία

- Γιανναράς Χ., «Η απανθρωπία του δικαιώματος», Δόμος, Αθήνα, 1998
- Δαγτόγλου Π., «Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα», εκδ. Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2012
- Μαυριάς Κ., Παντελής Αντ. «Συνταγματικά Κείμενα Ελληνικά και Ξένα», β' εκδ., Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1990
- Μαυριάς Κ., «Συνταγματικό δίκαιο», Αντ. Ν. Σάκκουλα 2004
- Μαυριάς Κ., Παντελής Α., “Συνταγματικά Κείμενα”, Αντ. Ν. Σάκκουλα 2007
- Παπαρρηγόπουλος Ξ., Κράτος Δικαίου, εκδ. Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2011
- Αριστοτέλης, Πολιτικά Η', 1326^α, μτφ. Μοσκόβης, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1989
- Σπυρόπουλος Φ., «Εισαγωγή στο συνταγματικό δίκαιο» εκδ. Αντ. Σάκκουλα, 2006
- Σπυρόπουλος Φ., “Το δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρο 120παρ. 4 του Συντάγματος”, Αντ. Σάκκουλα, 1987
- Calhoun Graig “Nations matter: culture, history, and the cosmopolitan dream”, London: Routledge, 2007
- Habermas Jürgen, Ο μεταεθνικός αστερισμός (μτφ. Λ. Αναγνώστου) εκδ. Πόλις, 2003
- Habermas Jürgen, “The New Conservatism: Cultural Criticism and the Historian’s Debate” (επιμ και μτφ Shierry Nicholzen) Cambridge, Mass.: MIT press, 1989
- Habermas Jürgen, “Inclusion of the other”, Cambridge Mass:MIT press, 1998

- Habermas Jürgen, “Après l’État-nation. Une nouvelle constellation politique”, Paris Fayard, 2000
- Habermas Jürgen, «Αγώνες αναγνώρισης στο δημοκρατικό κράτος δικαίου», Νέα Σύνορα- Α.Α Λιβάνη, Αθήνα 1994
- Heywood Andrew, «Εισαγωγή στην πολιτική», (μτφ. Γ. Καράμπελας), εκδ. Πόλις, 2006
- Mammone Andrea, Godin Emmanuel, Jenkins Brian, “Mapping the extreme right in contemporary Europe from local to transnational”, London Routledge,
- Miller David, “On Nationality”, Oxford, Clarendon press, 1995
- Müller Jan Werner, «Συνταγματικός πατριωτισμός», (Πρόλογος-Σχόλια: Χ. Παπαστυλιανός, μτφ. Χ. Παπαστυλιανός, Φ. Στεφοπούλου), εκδ. Παπαζήση, 2012
- Rawls John, «Θεωρία της Δικαιοσύνης», Πόλις, Αθήνα, 2001
- Taylor Charles, «Πολυπολιτισμικότητα: Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης», (μτφ Φιλήμων Παιονίδης), Πόλις, Αθήνα 1997
- Viroli Maurizio, “For Love of Country: An essay on patriotism and nationalism”. Oxford: Clarendon Press.,1995
- Weiler J.H.H., “Federalism Without Constitutionalism: Europe’s Sonderweg”

❖ Άρθρα

- Μανιτάκης Αντ. «Το “δικαίωμα” αντίστασης κατά το άρθρο 120§4 Σ (Μεταξύ ηθικο-πολιτικού δικαιώματος, πραγματικού γεγονότος και εκδήλωσης συνταγματικού πατριωτισμού)», ΝοΒ 52, 2004
- Μανιτάκης Αντ., «Τι το κύριον της πολιτείας εστί;»
<https://hephaestus.nup.ac.cy/bitstream/handle/11728/6707/%CE%A4%CE%B9-%CF%84%CE%BF->

[%CE%BA%CF%8D%CF%81%CE%B9%CE%BF%CE%BD.pdf?sequence=1&isAllowed=y](#)

- Σταυρουλάκη Ε., «Επισκόπηση βασικών τροποποιήσεων του Κώδικα Μετανάστευσης και του Κώδικα Ιθαγένειας με τον Ν 4332/2015». (ΣΥΝΗΓΟΡΟΣ 2015/66/Τεύχος Ιουλ-Αυγ)
- Τσιούκας Γ., «Ιθαγένεια στο προτεινόμενο σχέδιο Συντάγματος: μια παράλειψη με σημασία», <https://www.constitutionalism.gr/tsioukas-ithageneia-sto-kainotomo/>
- Τσολάκου Ευθυμία, «Η ελληνική ιθαγένεια μεταξύ εθνικής ενσωμάτωσης και πολιτικής ένταξης» σε <https://www.constitutionalism.gr/2012-i-elliniki-itageneia-metaxy-etnikis-enswmatwsis-ka/>
- Ballester Mateo “The reception of constitutional patriotism by the Spanish left” http://paperroom.ipsa.org/papers/paper_14094.pdf
- Bollen Kenneth, Medrano Juan Diez, “Who are the Spaniards? Nationalism and Identification in Spain” Social Forces, Vol. 77, No.2 (1998), σελ. 587-621 <http://www.u.arizona.edu/~jag/POL596A/bollensapnat.pdf>
- Calhoun Graig, “Imagining solidarity Cosmopolitanism, constitutional patriotism and the public sphere”, 2002
- Cronin Ciaran, “Democracy and Collective Identity: In Defense of Constitutional Patriotism”, European Journal of Philosophy vol.11, (2003), σελ. 1-28
- Dubois, “Niagara Movement speech” <http://teachingamericanhistory.org/library/document/niagara-movement-speech/>
- Eugster Beatrice, Stijbis Oliver, “The Swiss: a political nation?” 2001 <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1662-6370.2011.02029.x/full>
- Fossum Erik “On the prospects for a viable constitutional patriotism in complex multinational entities: Canada and the european union compared”

http://www.academia.edu/3029998/On_the_Prospects_for_a_Viable_Constitutional_Patriotism_in_Complex_Multinational_Entities_Canada_and_the_European_Union_Compared

- Grimm Dieter, “Integration by Constitution” , International Journal of Constitutional Law vol.3 (2005), σελ. 196
https://watermark.silverchair.com/moi014.pdf?token=AQECAHi208BE49Ooan9kKhW_Ercy7Dm3ZL_9Cf3qfKAc485ysgAAAaMwggGfBgkqhkiG9w0BBWagggGQMIIBjAIBADCCAYUGCSqGSIb3DQEHATAeBgIghkgBZQMEAS4wEQQMw-PyVerLAVe-VwUrAgEQgIIBVsUr5Y-Paigm2nbhOXq_8DkJIzIpy-aIEiEwKKncJAK6e0qmLNFO0CV6UdLVJlyEzvVXFKnoEagMB1BUGTf9BIhY8YGqhW7wv9V9AZ4r83DP99wPUEKBIJjacFfn_8uvPDd02NXvh9CilIV-S4ILOuIVE-rCm1M3zxQQv4rAZENmO1GAKROOFcG23R7t1lslh8JW2SumeN9LtaJ-sNB-BatyVMLSu2d8L91Vhl-oG_lechp5ovuo2u7IVDCUEDp785gIY3vCx_eQtszpgGFrtTHLOtVbO8L3xF9sz0q1O0LKvFcXPUvUVf0drq1GcHY9BORq9LAJG-Wav3xGvYuRJxqGrIKmiHF0C9NVqXrFV5n5-tcH3egzoAi8XS2bZrCpfSyK28De_iZtCi5z6MED2K8UQ9yjdYYsylvMA5Yk-gUg23yay41d0T_wrGyBy2fJ_pURP4iuQ
- Habermas Jürgen, “Constitutional Democracy: A paradoxical union of contradictory principles?”, Political Theory vol. 29 (2001), σελ. 766-781
http://my.ilstu.edu/~jkshapi/Habermas_ConstitutionalDemocracy.pdf
- Horton , James Oliver, “Race and the American Constitution”
<http://www.gilderlehrman.org/history-by-era/creating-new-government/essays/race-and-american-constitution-struggle-toward-nationa>
- King Jr, Martin Luther “Address to the first Montgomery Improvement Association (MIA) Mass Meeting”
http://kingencyclopedia.stanford.edu/encyclopedia/documentsentry/the_address_to_the_first_montgomery_improvement_association_mia_mass_meeting.1.html

- King Jr, Martin Luther “I see the promised land”
http://www.edchange.org/multicultural/speeches/mlk_promised_land.html
- Kleingeld Pauline “Kantian Patriotism”, *Philosophy and Public Affairs* vol. 29 (2000), σελ. 313-341
https://www.rug.nl/research/portal/files/3145841/Kantian_Patriotism.pdf
- Kristol William “Toward a Neo-reagnite Foreign Policy”
<https://www.scribd.com/document/289485026/Toward-Neo-Reaganite-Foreign-Policy>
- Leydet D. “Patriotisme constitutionel et identité nationale”, *Philosophiques* (192), (1992), σελ. 81-92 σε www.erudit.org/en/journals/philoso/1992-v19-n2-philoso1795/021793ar/
- Michelman Frank I., “Morality, Identity, and Constitutional Patriotism.” *Ratio Juris* vol. 14 (2001), σελ.253-271
<https://www.scribd.com/document/213997134/Morality-Identity-and-Constitutional-Patriotism>
- Müller, Jan Werner “A general theory of constitutional patriotism”, *International Journal of Constitutional Law*, 2007
<https://academic.oup.com/icon/article/6/1/72/669052>
- Müller Jan Werner, “On the Origins of Constitutional Patriotism”, *Contemporary Political Theory*, 2006, (σελ. 278-296) at
<https://www.princeton.edu/~jmueller/CPT-CP-Origins-JWMueller.pdf>
- Müller Jan Werner, Sceppele Kim Lane, “Constitutional Patriotism: An introduction.”
<https://academic.oup.com/icon/article/6/1/67/669061/Constitutional-patriotism-An-introduction1>
- Müller Jan Werner, “Three objections to constitutional patriotism”
<http://www.princeton.edu/~jmueller/Constellations-CP-Three%20Objections-JWMueller-May2006.pdf>

- Orwell George, “Notes on Nationslism”
http://orwell.ru/library/essays/nationalism/english/e_nat
- Pablo de Greiff, “Habermas on Nationalism and Cosmopolitanism” Ratio Juris vol.15 (2002), σελ. 418-438
- Payero Lucia, “Theoretical Misconstructions Used to Support Spanish National Unit: the introduction of Constitutional Patriotism in Spain”. At
<https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/e36e1c0f-ac92-4910-b79a-3bda190e260f.pdf>
- Payrow Shabani, Omid A. , “Who’s afraid of constitutional patriotism? The binding source of citizenship in constitutional states”, Social theory and practice, vol. 28 No3, (July 2002) σελ. 419-443
http://www.jstor.org/stable/23562054?seq=1#page_scan_tab_contents
- Wimmer Andreas, “How (not) to think about ethnicity in immigrant societies: A boundary making perspective” https://www.compas.ox.ac.uk/media/WP-2007-044-Wimmer_Ethnicity_Immigrant_Societies.pdf
- Zeghal Malika, “La constitution du Conseil Français du culte Musulman: Reconnaissance politique d’ un Islam français? », <http://journals.openedition.org/assr/1113>
- Merritt, Eve Collyer “The Extraordinary Injustice of McCarthy’s America”
<http://www.e-ir.info/2011/11/03/the-extraordinary-injustice-of-mccarthy%E2%80%99s-america/>

❖ **Διαδικτυακές Πηγές**

- <http://www.ushistory.org/us/53a.asp>
- <http://www.greeklaws.com/pubs/uploads/2516.pdf>

- https://www.washingtonpost.com/world/national-security/nsa-growth-fueled-by-need-to-target-terrorists/2013/07/21/24c93cf4-f0b1-11e2-bed3-b9b6fe264871_story.html?utm_term=.a667483773e6
- http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/grk.pdf
- <http://www.leganord.org/index.php>
- http://s.kathimerini.gr/resources/toolip/doc/2016/06/08/syntagma_20160605.pdf
- ΝΟΜΟΣ Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών